

TERCÜMELER:

PROTO - BULGAR DİNİ

Prof. V. BEŞEVLYEV

Türkçeye çeviren: T. ACAROĞLU

ÖNSÖZ

Proto-Bulgarların hıristiyanlığı kabul etmelerinden bahseden Bizans kronikçileri¹, Bulgarların putperestliği bırakarak hıristiyanlaşması olayını geniş tafsillerle anlatırlar. Fakat hiçbiri bu putperestliğin mahiyeti hakkında bir şey demez. Ancak tesadüfen, bambaşka olaylar münasebetiyle bazı Bizans kaynakları birtakım Proto-Bulgar inanışlarını, dinî âdetlerini zikrederler.

Proto-Bulgar dini, daha eski ilmi-tarihi neşriyat arasında da yine tesadüfen ve parça-buçuk halde gözden geçirilmiştir. Bu, bir taraftan Proto-Bulgar dini hakkındaki bilgilerin azlığından, öte taraftan müelliflerin eserlerinde bunun doğrudan doğruya tetkik mevzuu yapılmamış olmasından ileri gelmektedir. Çok defa bilinen dinî âdetler ancak Bulgarların Slav olmıyan menşelerine bir delil olarak gösterilmiştir. Tanınmış müelliflerin ileri sürdükleri teorilere göre², Proto-Bulgarlar menşe itibarıyla Tatar³, karışık⁴,

¹ Bu hâdisenin tafsilâtı için bk. V. N. Zlatarski «Bulgar devleti tarihi» I. 2, 26 ve devamı (Sofya 1927).

² Bu teorilere dair etraflı malûmat için bk. İvan D. Şişmanov «Proto-Bulgarların menşei meselesinin tenkitli panoraması», MSNUK, XVI-XVII., S. 505. Fransız şarkiyatçısı J. Deguignes'in «Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux» (Paris MDCCLVI) adlı eserinde Proto-Bulgarların menşei ve dini hakkında bir şey olup olmadığını bilmiyorum.

³ Joh. Chr. von Engel «Fortsetzung der Allgemeinen Welthistoire der Neuern Zeiten» durch eine Gesellschaft von Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. 31 Theil, Halle 1797, s. 252, 327, 329-335. sayfada Bulgarların din ve âdetlerine müteallik Papa Nikolay'ın cevaplarından bazısının tercümeleri vardır.

⁴ Ch. M. Fraehn «Die ältesten arabischen Nachrichten über die Wolga-Bulgharen aus Ibn-Foszlans Reiseberichte», Mémoires de l'acad. imp. de St. Petersbourg, VI seri, C. I. (1832), s. 572-577.

Urallı⁵, Fin⁶, Türk⁷ idiler; dinî âdetleri de bunu gösterir. Nihayet, bazısına göre, bunlar Proto-Bulgarların menşe bakımından Slav olmadığını göstermez⁸. Proto-Bulgar inanışları ve dinî âdetleri, umumî Bulgar tarihlerinde de yalnız zikredilmekle kalır⁹. Ancak, Proto-Bulgarlara karşı alâkanın oldukça arttığı son yıllarda, Proto-Bulgar dinini bir kül olarak meydana çıkarmak denemeleri yapıldığı gibi, bu sahadaki muhtelif meseleler üzerinde bazı araştırmalar da görüldü: Prof. V. N. Zlatarski "Putperest Bulgarlarda yemin," Petrograd 1905, (V. N. Lamanski şerefine çıkan dergi) de s. 253 v. s.; aynı müellifin "Bulgar Devleti Tarihi I., ndeki "Bulgarlarda mukavele (muahede) yemini," faslı s. 1, 434 v. s.; G. İ. Katsarov "Putperest Bulgarlarda yemin âdeti," Bulgar Akademisi Mecmuası III. (1912); G. Feher "Madara atlısı. Proto-Bulgarların defin merasimleri," Millî Etnografya Müzesi Haberleri'nde VI. (1926); s. 81 v. s.; Prof. V. Beşevliyev "Proto-Bulgarlarda kafatasından bardaklar," Sofya Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXII. (1926); aynı müellifin "Nikifor'un kafatası," Vekove dergisi I, s. 1, 3, v. s.; B. von Arnim "Kıral Simeon'a köpek kurbanları götürülmesi," Bulgarski Pregled II., s. 1, 91-98; V. Beşevliyev "Proto-Bulgarların dinine dair yeni bir kaynak," Sofya Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXXII., s. 9; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités,"

⁵ P. Jos. Šafarik « Slované starojitnosti » II Praha 1863, s. 178 ve devamı.

⁶ R. Reosler « Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens » Leipzig 1871, s. 239, 240. Burada bellibaşlı Bulgar dinî âdetlerinden bazısının tercümelemi vardır. P. Hunfalvy « Ethnographie von Ungarn » Budapest 1877, s. 254.

⁷ H. Vámbéry « Der Ursprung der Magyaren » Leipzig 1882, S. 55 ve devamı.

⁸ Yuriy Venelin « Drevnie i nneşnie Bolgare » I, Moskova 1829, S. 51. Kurum Hanın İstanbul muhasarası sırasında yaptığı merasimler, kestiği kurbanlar zikrediliyor. Baltık Slavlarında insan kurbanları, Karadeniz'de Dinyeper nehri ağzında bir adada oturan Rusların kurbanları anlatılıyor. D. İlovayskiy « O slavyanskom proishojdenii Dunavskih Bolgar » Moskova 1874, S. 45, 46, 51, 52.

⁹ Bk. A. Gilferding « Sobranie soçinenii » I. S. Peterburg, 1868, 27. K. İreçek « Bulgar Tarihi » Slavçev neşri, Sofya 1929, S. 90. C. Jireček « Geschichte der Serben » I. Bd. Gotha 1911, S. 190. Tomaschek « Bulgaroi » Pauly Wissowa, Real-Encyclopädie Bd. III, 1044. Keza « Zeitschrift für die österreischischen Gymnasien, Jhrg. 28 (1877) S. 682. Dikkate değer bir nokta, ne V. N. Zlatarski « Bulgar devleti tarihi » nde, ne de St. Runciman « A History of the first Bulgarian Empire » (Londra 1930) adlı eserinde Proto-Bulgarların dini hakkında hiçbir şey zikretmezler, halbuki hristiyanlaşma hâdisesine uzun sayfalar ayırırlar.

Tarih Kurumu Haberleri XIV-XV., s. 8; 2 v. s. Yor. Trifonov "Putperest törenlerle yapılan Bizans-Bulgar muahedeleri meselesine dair,, İBAİ XI. (1937), s. 263 v. s. - G. Feher "Proto-Bulgarlar,, Sofya 1929, s. 126 v. s; aynı müellifin "Proto-Bulgarlarda din,, Otets Paisiy dergisi II., s. 208 v. s.; V. Beşevliyev "Proto-Bulgarların dinine dair Yunan-Lâtin kaynakları,, Millî Etnografya Müzesi Haberleri VIII-IX., s. 149 v. s.; aynı müellifin "Proto-Bulgarlarda din,, Bulgar Tarih Kütüphanesi dergisi III., s. 2, 29 v. s.

İşbu etüt ana hatları itibariyle B. T. K. dergisinde çıkmış olan popüler makalenin yeni yazılmış ilmî şeklinden, aynı zamanda Proto-Bulgarların dini hakkındaki haberlerin ilmî olarak tertip ve edası için yapılan bir denemeden fazla bir şey değildir.

KAYNAKLAR

İçlerinden Proto-Bulgarların dinine dair haberlerin çıktığı kaynaklar, pek az ve ehemmiyetsizdir. Bunlar üç kısma ayrılabilir: 1) yazılı veya edebî, 2) arkeolojik, 3) lisanî. Bu kaynaklardan en mühimmi, edebî olanlardır. Maalesef, edebî kaynakların verdiği malûmat rasgele ve parça halindedir; büyük bir kısmı da Proto-Bulgarlardaki dinî âdet ve tasavvurların sadece dış örtülerini meydana vurmaktadır. Yazılı kaynaklar arasında "Responsa Nicolai papae I ad consulta Bulgarorum,, kemiyet ve sıhhat bakımından ilk plânı işgal ediyor¹⁰. Bu "cevaplar,, bilindiği üzere, Prens Boris'in 866 yılında Bulgarya'da bir hıristiyan kilisesi tesis ve teşkili hususunda Papa Nikolay I. den talimat sorup öğrenmek maksadiyle Roma'ya gönderdiği Bulgar elçileri tarafından getirilmiştir¹¹. Bulgarların suallerine Papa Nikolay'ın verdiği cevaplar, şüphe yok, ki Proto-Bulgarların hayatı ve dini için kıymetli, mevsuk bir kaynaktır. Lâkin, burada bildirilen her şeyi olduğu gibi Proto-Bulgarlara ait olarak kabul eylemek icabetmez. Çünkü Bulgarların sualleri arasında bir takımı vardır, ki her halde Slav âdetlerine bağlıdır; bazıları halis Bizans âdetlerini hatırlatır, bunları evvelce

¹⁰ En son tenkitli neşri E. Perels'indir, M. G. H. Epistolarum Karolini aevi IV, tomus VI, Berolini MCMXXV. Bulgarca tercümesi D. Deçev neşridir, « Otgovorite na papa Nikolay I po dopitvaniyata na bulgarite » Sofya 1922, yeniden neşredilecek.

¹¹ Bk. Zlatarski « Tarih » I, 2, S. 85.

yahut hıristiyanlaştıkları sırada kabul etmiş olabilirler (garp kilisesinin âdet ve merasimlerine benzemiyen Bizans âdetleri ve merasimleri için bu hassaten mühimdir; meselâ 3., 6., 54., 55. v. s. cevapları kıyas ediniz). Nihayet, bazısı da islâm menşeli olabilir¹². Bu itibarla bahis mevzuu ettiğimiz cevaplar, hangisi Proto-Bulgarlara, hangisi Slavlara, Bizans'a, ihtimal islâma ait olduğu katî surette anlaşılacak üzere muhteva bakımından bir araştırmaya muhtaçtır¹³.

İkinci derecede mühim olan haberler Bizans *kroniklerinde*, Arap müelliflerinde, *menologlarda* ve diğer yazılı eserlerde tesadüfen bulunmaktadır. Bulgarların hıristiyanlaşmasından biraz önce veya biraz sonra yazmış olan meselâ Teofanes v. s. gibi Bizans *kronikçilerinde* yahut daha eski müelliflerin haberlerini tekrarlayanlarda çok değerli malûmat vardır. Pek tabii olarak, bütün yazılı kaynaklar gibi, bu bilgilerin de mevsukiyet ve nısfet derecesi bir kıymetlendirme ameliyesine muhtaçtır.

Proto-Bulgarlara ait bazı yazılı kayalar da edebî kaynaklardan sayılabilir. Bunlar, uzaktan uzağa da olsa, bazı Proto-Bulgar dinî tasavvurlarını ihtiva ederler¹⁴.

En ehemmiyetsiz kaynaklar, lisanî olanlardır. Birkaç Proto-Bulgar kelimesinin etimolojisinden Bulgarların dinî hayatına dair bazı neticeler çıkarılabilir.

ORENDİZM

Her dinde bir veya birkaç kuvvete inanış vardır. Bu kuvvetler insanın münasebette bulunduğu şeylerde görünebilir. Onun için din, kelimenin en geniş mânasında, insanın bu çeşit kuvvetlere karşı münasebetidir¹⁵. Bu kuvvet yahut kuvvetler, her zaman

¹² Bk. Ch. M. Fraehn «Drei Münzen der Wolga-Bulgharen aus dem X. Jahrhundert m. Chr., Mémoires de l'acad. imp. de St. Petersbourg VI, S. 188.

¹³ Müellifin böyle bir araştırması vardır. Tarih Kurumu Mecmuasında (XIV-XV, 72) «Papa Nikolay'ın bazı cevaplarına dair».

¹⁴ Bk. V. Beşevliyev «Proto-Bulgar kitabeleri» Sofya 1934 ve «Düzeltilmeler ve ilâveler» 1936. Sofya Ün. Tarih-Dil Fak. Mec. XXXII.

¹⁵ Fr. Pfister'in din mefhumunu tarifıyla kıyas edin: «Die Religion der Griechen und Römer», Leipzig 1930, S. 21; keza «Volkskunde, Religion und Religionswissenschaft», Blätter zur bayrischen Volksunde. Würzburg Heft 10 (1925) S. 43; Kultus, Pauly-Wissowa Real-Enzyklopädie Bd. XI, S. 2106. Keza bk. V. Beşevliyev «Proto-Bulgarların dinine dair Grek-Lâtin kaynakları» S. 149 ve devamı.

belli ruhlar veya tanrılar şeklinde tasavvur edilmezler. Bilâkis dinlerin en iptidai olanında sadece *belirtisiz* bir kuvvete inanış görülür, ki bu muhtelif ölçüde hareketlerde bulunur; her eşyada, her hayvanda, her insanda, umumiyetle ne olursa olsun elle tutulan her maddede başka türlü tezahür eder. Bütün mukaddes şeylerde, bilhassa tanrılarda bu kuvvet vardır; onlar kendi ulûhiyet ve kutsiyetlerini bu kuvvete borçludur. İptidai insan bir adamın, hayvan veya tabiatın bütün hususi hareketlerine âmil olarak bu gizli kuvveti tanır. Ona göre bu canlıdır, hayatın ta kendisi veya eşyanın cevheridir. Bu mucizevî kuvvet, iptidai adama göre, insandan insana, eşyadan eşyaya v. s. geçebilir. Bulaşıcıdır, içinde bulunduğu eşya veyahut varlığa temas eden her şeye, herkese geçer.

Yukarıdaki kuvvete inanış, Amerika ve Polinezya'nın iptidai kavimlerinde taassup derecesinde görüldüğü için, en iyi şekilde onlardan öğrenilmiştir. Polinezya'lılarda bu kuvvetin adı "Mana,, Sumatra adasında Batak kavminde "Tondi,, dir. Bir Hint kavmi olan İrokez'lerde ise "Orenda,, olduğu için bu inanışa orendizm denir¹⁶. Bütün dinlerin esasını teşkil eden orendizm, en iptidai dinlerde olduğu gibi, en ileri dinlerde de eksik değildir. Büyük türkolog H. Vámbéry'nin sarîh olarak işaret ettiği veçhile, orendizm, Türk halklarınca da bilinmektedir¹⁷.

ORENDİSTİK TASAVVURLAR

Şifa Verici Taşlara Tapmak

Proto-Bulgarlarda da orendistik inanışların izleri görülür. Papa Birinci Nikolay'ın 62. cevabında bildirdiğine göre, hıristiyanlıktan

¹⁶ «Orendizm» terimini yaratan Fr. Pfister'dir, bk. «Der Glaube an das ausserordentlich Wirkungsvolle (Orendismus)», Blätter zur bayrischen Volkskunde, Heft 11 (1927) S. 24. Aynı müellif «Die Religion der Griechen und Römer» S. 108. Fr. R. Lehmann Mana, Der Begriff des «ausserordentlich Wirkungsvollen» bei den Südseevölkern, Leipzig 1922. K. Beth «Religion und Magie» 2 Aufl. Leipzig 1927, S. 206. K. Thurnwald «Neue Forschungen zum Mana-Begriff», Archiv f. Religionswissenschaft Bd. XXVII (1929) S. 92. Bulgarca olarak bk. M. Arnaudov «Oçerki po Bılgarskiya Folklor», Sofya 1934, 21, 366, 587. V. Beşevliyev «Çaşı ot çerepi u Probulgarite, Sofya Ün. Dil - Tarih Fak. Mec. XXII (1926) S. 36. Aynı müellifin «Proto - Bulgar dinine dair Grek - Lâtin kaynakları», NEM VII - IX, s. 151. Aynı müellifin «Proto - Bulgarların dini», BNB passim.

¹⁷ Bk. «Die Primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes», Leipzig 1879, s. 245.

önce Proto-Bulgarların bir taşı varmış; zayıf bir kimse bundan bir parça koparırsa bazan bedenine kuvvet gelir, bazan da hiç fayda etmezmiş¹⁸. Kaynak, bu taşın mahiyeti hakkında sarih bir şey söylemez¹⁹. Fakat kendiliğinden anlaşılır, ki mezkûr taşın ötekilerden bir farkı olmalıdır; bu fark Bulgarların taşın muayyen şartlar altında harekete geçen şifalı bir tabiat-üstü kuvvete sahip bulunduğuna inanmalarına sebep olmuştur (soleat aliquoties remedium corpori suo praebere, aliquoties vero sine profectu remanere).

Bazı taşların şifa verici kuvvetine inanmak, diğer Türk halklarında da vardır. Meselâ Sibiryâ Türkleri hususi bir kara taşta keramet görürler²⁰. Arap müellifi Bakuf Türklerin (=Hazarların?) bir şehri olan Yahra'dan bahsederken bildirir: "onlarda muayyen hastalıklara karşı muvaffakiyetle kullanılan bir taş bulunmaktadır,"²¹.

Proto-Bulgarların taşlara tapmasının izlerine pek emin olmıyan iki hâdise de şahittir. Madara köyü dolayındaki kayalık arazide yapılan kazılarda, umumiyetle mukaddes bir mevki olarak kabul edilen, bir binaya yakın bir duvarla çevrilmiş olan bir taş parçası bulunmuştur²². Anlaşıldığına göre, bu kaya mukaddes sayıldığı için bir duvarla çevrilmiştir. Duvar ve bina, Bulgarların gelmesinden önceki zamanlara çıkarılabilirse de şüphe yok ki Bulgarlar tarafından kullanılmıştır. Ağababa-Pliska yakınında Devtaşları adlı bir mevki vardır. Bu büyük taşlar, düz ve eğri gruplar halinde dizilidir. Düz olanlar 5, 7, 9 sıralı mustatiller meydana getirmiştir. Ötede beride bazı taşlar noksandır. Kuturları 1,7 m. kadar olan taşların irtifai 1,5 metreye varır. Bazı gruplar önünde, gruba doğru çevrilmiş bir taht biçiminde ayrıca bir taş bulunur²³.

¹⁸ Responsa etc. 62.

¹⁹ Dr. P. Nikolov «Milli ilâçlarımız», Sofya Ün. Tıp Fak. Yıllığı XIV (1934-35) s. 339. Adı geçen cevabın yanlış tercümesi neticesi olarak, taşın kızıl toprak (argilla rubra) olduğu kabul edilmektedir.

²⁰ H. Vámbéry «Das Türkenvolk» Leipzig 1885, s. 117. Aynı müellifin «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes,» Leipzig 1879, s. 249.

²¹ H. Freiherr von Kutschera «Die Chazaren» 2 Aufl. Wien 1910, s. 132. Eski zamanlarda böyle bir itikat için bk. PWRE, I. s. 50.

²² Bk. Ivan Velkov «Madara kazıları», Madara mecmuası I (1934) s. 87 ve devamı.

²³ İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Haberleri'nde X (1905, s. 373) K. V. Şkorpil «Megalitiçeskie pametniki».

İhtimal, bu taşların da Proto-Bulgarların dinî hayatı ile bir münasebeti vardır²⁴. Herhalde taşlara tapmak Türk halklarına tamamen yabancı bir şey değildir. Meselâ Yakut'ların hususi taşları vardır; bunlara saygı gösterir, dua eder, kurban keserler. Umumî olarak taşlara tapmak yalnız şaman dinine mensup bulunan halklarda (Çeremisler, Buryatlar v.s.) değil, öteki halklarda da görülür²⁵. Hindu, Yunan, Germen, Slav, Macar v. s. milletlerde bu vardır²⁶.

AMULETLER

Proto-Bulgarlar, diğer birçok milletler gibi, insan eliyle yapılmış olan eşyalarda da mucizevî kuvvetin bulunabileceğine, hastaların iyileşmesine faydalı olabileceğine inanırlardı. Papa Nikolay'ın 79. cevabında bildirildiğine göre, Bulgarlarda cılız kimselerin bir sıhhat boyunbağı taşınması âdeti vardı²⁷. Maalesef, burada da kaynak, bu boyunbağının mahiyetine dair katî bir şey söylememektedir. Ancak burada amulet, muska, tılsım v. s. denilen o sayısız el eşyasından biri bahis mevzuu olduğu aşikârdır. İnsan tırnağı, kemik, kan, hayvan, nebat, taş, kıl, ip, deri, kürk v. s. gibi hemen herşeyden yapılan bu eşya hakkında tabiat-üstü şifalı ve muhafaza edici (apotropeik) bir kuvvete sahip olduğu inancı

²⁴ K. Jireček, Archiv f. Slav. Philologie XXI, 1 - 2 Heft (1899) s. 612. G. Feher «Proto - Bulgar kültür abideleri», İBA III, 1925, s. 59.

²⁵ G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, 35.

²⁶ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. S. 29, 33, 617, II. 140 - 141, 520, 616; Clemen «Die Religionen der Erde» München 1927, S. 30, 233; O Gruppe «Griechische Mythologie und Religionsgeschichte» Bd. II. München 1906, s. 773; S. Wide und M. P. Nilsson «Griechische und römische Religion» Leipzig 1922, S. 230; E. Samter «Die Religion der Griechen» Leipzig 1914, s. 4; Pfister «Kultus» PWRE s. 1214; E. Maas «Heilige Steine», Rhein. Museum Bd. 78 (1929) 1; E. Mogk «Germanische Religionsgeschichte und Mythologie» 2 Aufl. Berlin 1921, 22; s. Vambéry «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes» Leipzig 1879, s. 249; Aynı müellifin «Das Türkenvolk» Leipzig 1885, s. 117; G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, s. 35; G. Frazer «Der goldene Zweig» Leipzig 1928, s. 47; M. Löhr «Kultus», Eberts Reallexikon der Vorgeschichte VII.s. 124; Bächtold-Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens» VIII. s. 380 ve devamı.

²⁷ Responsa etc. 79.

vardır²⁸. Amulet taşımak âdeti her zaman ve her yerde görülür.

Bazan bir madde, bir kaya, bir yapı v. s. üzerine kazılmış veya oyulmuş sihirli işaretler, sözler ve şekiller amulet vazifesi görebilir. Meselâ Girit adasında Girit-Miken devrinde yapılara kuvvetli bir himaye temin için binada kullanılan taşlar üzerine mukaddes çifte balta şekilleri kazılırdı²⁹. Aynı maksatla eski Germenler kendi hususi yazılarını, haçlarını v. s. taşlar, tezyinat v. s. üzerine oyarlar, işlerlerdi. Belki bu âdet Proto-Bulgarlarca da malûmdu. Çünkü Proto-Bulgarlara ait olduğu sanılan bütün yapılardaki taşlarda muhtelif işaretlerin oyulduğu görülmüştür. Bunlar su yolu borularında bile eksik değildir³⁰. Mamafih bu işaretlerin dinî bir mânası olduğundan bahsetmek şimdilik imkânsızdır³¹.

MUKADDES KILIÇ

Silâhlarda da orendistik bir vasıf bulunabilir. Görünüşe bakılırsa, Proto-Bulgarlar kılıçta tabiat-üstü bir kuvvet var sanmışlardır. Çünkü Papa Nikolay'ın 67. cevabına göre, Bulgarlarda bir kimseyi herhangi bir işe yemin ettirerek başlatmak için bir kılıcı ortaya koyup onun üzerine and içirmek âdeti varmış³². Halbuki, bilindiği gibi, buna benzer eşya ve varlıklar üzerine ancak onların kut-siliğine inanıldığı vakit yemin edilir. Tabiat-üstü kuvvete sahip

²⁸ Fr. Pfister «Amulet», Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens, Hrsg. d. Hanns Bächtold-Staubli, Berlin 1927, I. S. 374; A. Bertholet «Amulette und Talismane», Die Religion in Geschichte und Gegenwart» 2 Aufl. Tübingen 1926; G. Wilke, «Amulett», Eberts Reallexikon der Vorgeschichte I. S. 158; Pfister «Religion der Griechen u. Römer» S. 303; S. Seligmann «Die magischen Heil- und Schutzmittel aus der unbelebten Natur, mit besonderer Berücksichtigung der Mittel gegen den bösen Blick. Eine Geschichte des Amulettwesens» 1927.

²⁹ Fr. Pfister «Die griechische und römische Religion»; C. Clemenn, Die Religionen der Erde'de München 1927, S. 176; Aynı müellifin «Die Religion der Griechen und Römer» S. 94; Ed. Lehmann «Erscheinungs- und Ideenwelt der Religion»; Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte I. (Tübingen 1925), S. 90.

³⁰ K. Şkorpil «Znaki na stroitelnom materiale», İstanbul Rus Ark. Ens. Hab. X, S. 250.

³¹ Andree «Etnographische Parallelen und Vergleiche» Neue Folge. Leipzig 1889, S. 74 ve devamı.

³² Responsa etc. 67.:... spatham in medium affere, et per eam iuramentum...

olan böyle bir varlık, sözünü yerine getirmiyen suçluyu cezalandırır. Proto-Bulgarlar kılıcı yalnız mukaddes saymakla kalmamışlar, belki onda bir tanrının timsalini de görmüşlerdir. Herhalde kılıcı mukaddes bir şey saymak âdeti birçok milletlerde, hattâ Proto-Bulgarlarla akraba veya kültür bakımından onlara yakın olan milletlerde de vardır. Herodot tarihinde, İskitlerin tepeler üstüne kullanılmış demir kılıç diktiklerini, Ares'in bir timsali diye buna taptıklarını, her yıl at ve diğer hayvanlardan buna kurban kestiklerini anlatır³³. Tarihçi Ammianus Marcellinus'a göre, Alan'lar bir tepenin ortasına kınısız bir kılıç dikerler, buna harp tanrısı diye taparlardı³⁴. Bizans tarihçisi Priscus'un ifadesine göre, Ares kılıcı denilen mukaddes bir çeşit kılıç Hun hükümdarlarınca pek makbul idi; görünüşe bakılırsa tabiat-üstü bir kuvvete malik bulunduğundan sahibini kuvvetlendirdiğine inanılırdı³⁵. Nihayet Bizans tarihçisi Menandros, Avar Hanı Bayan'ın bir kılıç önünde merasimle yemin ettiğini anlatır,³⁶ ki bu Türk halkında kılıcın mukaddes sayıldığını gösterir³⁷.

Kan Dökmeden Hayvan Öldürmek

İptidai bakımdan her insanın varlığı ve hayattaki başarısı için mümkün olduğu kadar fazla tabiat-üstü kuvvete, yani orendaya sahibolmasının önemi çok büyüktür. Bu itibarla herkes kemali muhafazaya meyletmeli, daima kendi orendasını arttıрмаğa bakma-

³³ Herodot. IV. 62.

³⁴ Ammiani Marcellini «rerum gestarum» libri rec. C. Clark, II (Berolini 1915) lib. XXXI. 2, 23. Aynı müellifin XVII. 12, 21.

³⁵ Excerpta de legationibus ed. C. de Boor, I. (Berolini 1903) S. 142. Jordanis «Romana et Getica» rec. Th. Mommsen, Berolini 1882, S. 183.

³⁶ Excerpta de leg. ed. de Boor II. S. 473.

³⁷ Keltlerde kılıca dair inanma için keza bk. C. Clemenn «Religionsgeschichte Europas» s. 315. Yazılıkaya'daki Hitit tasvirlerinde de bir kılıç-ilâh görülür (Archiv für Orientforschung 1935, S. 75). Kafkas Çeçenlerinde bazı aile kılıçlarına muayyen günlerde ibadet etmek âdeti varmış, bk. A. Closs «Die Religion der Semnonenstammes», Indogermanen- und Germanenfrage», Salzburg-Leipzig 1936, s. 621 not 30. Umumi olarak silâhlara dair inanmalar için bk. Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» I. s.29, II. S. 423, 432; N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leipzig 1920, S. 15; M. Löhr «Fetischismus», Eberts Reallexikon III. s. 272; Fr. Schwenn, Arch. f. Rel.-Wiss. XX. S. 299; Scheftelowitz, Arch. f. Rel.-Wiss. XXV (1927) S. 337 ve devamı.

lıdır. Bu da orendalı varlıkları yutmakla olur. Canlı varlıklar için, bütün canlılara görünür bir hayat bahsettiğinden dolayı başlıca kanlarında orenda bulunduğu inandır³⁸. Onun için bazı milletlerde yenilebilecek hayvanları — orendaları ziyan olmasın diye — kan dökmeden öldürmek âdeti vardır. Böyle bir âdet Proto-Bulgarlarda da mevcut olduğu anlaşılıyor. Çünkü Papa Nikolay'ın 90. cevabına göre, Bulgarlar ezcümlle bıçakla kesilecek değil, sade bir el darbesiyle öldürülecek hayvanları veya kuşları yemeğe müsaade edilip edilmediğini sormuşlardır³⁹. Proto-Bulgarların bu eski âdetlerinin yeni dinin telâkkilerine uyup uymadığını öğrenmek istedikleri aşikârdır. Yukarıdaki habere muvazi olarak Litvanya köylülerinin eski bir âdetini hatırlatmak yerinde olur: “sabaryos,, güz bayramında yeni mahsulden yemeden önce bir dua okurlar, herbiri tahta kaşıklarla vurarak birer tavukla birer horoz öldürdükten sonra yemeğe otururlar⁴⁰. Herodot'a göre İskitlerde kurbanlık hayvanları —herhalde kanlarını, orendalarını muhafaza için olacak — boğmak âdeti varmış⁴¹. Strabon da bazı Magların kurban hayvanlarını bıçakla değil, boz doğanla öldürdüklerini haber verir⁴². Herhalde bu, umumî olarak Fars dininde rastlanmayan kan dökmekten sakınmak için yapılmış olacaktır⁴³.

At Kuyruğu

Kandan maada tabiat-üstü kuvvet hayvanların, bilhassa mukaddes sayılan hayvanların muayyen bazı uzuvlarında da gizlidir. Böylece bazı milletler hayvan kuyruğunu hususi bir kuvvetin merkezi olarak saymışlardır. Gine'de bir öküzün kuyruğunu kese-

³⁸ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» I. S. 37; Fr. Pfister «Den Glaube an das ausserordentlich Wirkungsvolle», Blätter zur bayrischen Volkskunde, Heft 11. Würzburg 1927, S. 29; Aynı müellif RWRE XI. s. 2114, 2148, 2182; Fr. Dölger «Glatiatorenblut und Märtyrerblut», Vorträge der Bibl. Wartburg III. s. 196; Wiedemann. Arch. f. Rel.-Wiss. XXII (1923-24) S. 58 ve devamı.

³⁹ Responsa etc. 90.

⁴⁰ Bk. J. G. Frazer «Der Goldene Zweig», Leipzig 1928, s. 699.

⁴¹ Herodot. IV. 60.

⁴² Strabon. lib. IE, 3, S. 15.

⁴³ Kurbanlık hayvan ve insanları boz doğanla veya boğarak kan dökmeden öldürme âdeti için bk. W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen», Die Indogermanen- und Germanenfrage, Salzburg-Leipzig 1936, s. 341 ve not 102, 349, 402. Fren'e göre Bulgar âdetinin islâmî bir menşei vardır.

rek — iyi mahsul almak uğruna — kurban götürmek âdeti vardır ⁴⁴. Mitra kültüründe boğa kuyruğu, görünüşe bakılırsa, başakları bereketli kılar ⁴⁵. Eski Hintlilerde kurban kuyruğunu ziyan etmek doğru değildi ⁴⁶. H. Oldenburg'a göre ⁴⁷, kurban kesen Hintliler hayvanın kuyruğunu tanrıların karılarına tahsis ettikleri bir merasime saklardı. Eski Romalılar her yıl 15 Ekim'de Mars'a bir at kurban ederler, kuyruğunu keserler, kanı soğumadan eski kıral sarayına koşarlar, orada sıcak kanı mihrabın üzerine serperlerdi ⁴⁸. Anlaşıldığına göre, at kuyruğu Proto-Bulgarlarca da makbuldü. Papa Nikolay'ın 33. cevabına bakılırsa, Proto-Bulgarlar ötedenberi at kuyruğunu askerî bir bayrak olarak kullanmışlardır ⁴⁹. Bu, Türklerin "bunçuk,"una tekabül eder ⁵⁰.

At kuyruğunun Proto-Bulgarlar tarafından bir bayrak olarak kullanılması, atın Türk kavimlerinin hayatında mühim bir rol oynamış olmasından ilerigelir ⁵¹. At onlar için sadece bir binek hayvanı değil, fazla olarak bir gıda vazifesi görmüştür ⁵². Harp zama-

⁴⁴ Frazer «Der goldene Zweig », S. 679 ve devamı.

⁴⁵ Frazer «Der goldene Zweig», S. 680.

⁴⁶ J. Schwab «Das altindische Tieropfer» Erlangen 1886, XVIII. S. 130, 159.

⁴⁷ «Die Religion des Veda» 2. Aufl. Stuttgart-Berlin 1917, s. 358. K. F. Johansson'a göre «Ueber die altindische Göttin Dhisana und Verwandtes». Skrifter Utgifna Af Kungl. Humansitiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala XX. (1917-1919) S. 117, kuyruk, herhalde, membrum virile'nin yerini tutar.

⁴⁸ W. Mannhardt «Mythologische Forschungen» Strassburg 1884, s. 159 ve 183; S. Eitrem «Beitrage zur griechischen Religionsgeschichte» II. Kathartisches und Rituelles. Videnskapsselskapeats Skrifter. II. Hist.-Filos. klasse 1917 (Kristiania) S. 28; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch usw.» II. S. 424; Frazer «Die goldene Zweig» s. 695.

⁴⁹ Responsa etc. 33.

⁵⁰ Engel op. cit S. 335. Bugün Turfan, Hotan v. s. yerlerde oturan Türkler arasında at kuyruklarını masar denilen veli mezarlarına asmak âdeti vardır, bk. Else Krohn «Vorislamisches in einigen vorderasiatischen Sekten und Derwischorden», Ethnologische Studien I (1931) S. 299 ve devamı. At kuyruğu için bk. Hadw. des deutsch. Aberglaubens VI. 1675. Mukayese et keza VII. 1427 ve devamı.

⁵¹ H. Vámbéry «Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes» Leipzig 1879, S. 188. Aynı müellif «Der Ursprung der Magyaren» Leipzig 1882, S. 56.

⁵² Bizans tarihçisi Zosimos'a göre Hualar bütün vakitlerini at üstünde geçirirler, hattâ at üzerinde uyurlardı (Zosimos, ex. rec. I. Bekkeri, lib. IV. 20, Bonnae 1837 S. 194). Peçenekler'le Tatarlar at eti yerler ve at sütü içerlerdi; bunda atın orendasını kazanmak gayesi sezilebilir: Nicet. Choniatae de Man. Comn. rec. Bekkeri, Bonnae 1835 S. 124-10. Macarlar da at eti ve sütünü yiyecek olarak kullanırlardı: Leonis Imper. Tactica XVIII. 52.

nında ise, at yardımcı bir muharebe vasıtası olarak değerli hizmetlerde bulunmuştur. Türklerin ordularında süvarinin ne büyük bir ehemmiyet kazanmış olduğu herkesçe malûmdur. At — bilhassa bir kurban hayvanı olarak — diğer milletlerde de yüksek bir değer kazanmıştır⁵³. Meselâ, P.-E. Dumont'a göre, Hintlilerde böyledir: "La victime principale est le cheval: le cheval, qui représente la classe des guerriers, comme les autres animaux domestiques représentent la classe paysanne; le cheval, qui est l'ami et le compagnon du héros,"⁵⁴.

Binaenaleyh hususi ve askerî hayatta olduğu gibi, dinî hayatta da en değerli hayvanlardan birinin orendasını ihtiva eden at kuyruğu, Proto-Bulgar inanışına göre, onlara ancak zafer getirmeğe muvaffak olmuştur.

Kafatasından Bardaklar

İnsanın kafatası çok defa orendasının merkezi sayılır. Onun için bir insanın beynini yiyen veya kafatasından içen kimse daha büyük bir orenda kazanır. Afrika, Amerika ve Avusturalya'nın ilkel kavimlerinde insan avcılığı, öldürülen bir düşmanın veya ölen bir velinin ve kuvvetli bir askerın kafatasından içki bardağı yapmak âdeti hassaten bu nokta-i nazarda gizlidir. Mazide bu âdet uzun zaman hüküm sürmüştür. Böyle bir bardaktan içen kimsenin kuvveti artacağına veya hasta ise iyileşeceğine inanılırdı. Hayatta iken kiral, reis, asker, veli v. s. gibi tanınmış bir mevki sahibi olmuş kimselerin kafatasları daha makbuldü; çünkü bunların en büyük orenda ile mükâfatlandırıldığına inanılırdı. Bardak kafatası kemiğinden yapılır, bazan da madenle kaplanırdı. Bu âdetin örneklerine eski zamanda olduğu gibi, orta zamanda da, hattâ bugün de Afrika ve Avusturalya'nın bazı ilkel kavimlerinde bol bol rastla-

⁵³ W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdecult der Indogermanen», Die Indogermanen-und Germanfrage », Salzburg-Leipzig 1936, s. 279-411; R. Bleichsteiner Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker, s. 413, 488; A. Nehring «Studien zur Indogermanischen Kultur und Urheimat», S. 189 ve devamı, bilhassa zengin literatürü olan 17. not; keza bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VI. 1598.

⁵⁴ L'Asvamedha, Paris 1927, X ve devamı.

nır⁵⁵. Daha tarihten önceki zamanda, paleolitik'te, kalıntılar ve buluntulara bakılırsa, kafataslarının bardak yerine kullanıldığı görülür⁵⁶. Fakat buna dair emin haberlere ilkin tarihin babası sayılan Herodot'ta rastlanır; o İskitlerde öldürülen düşmanların kafataslarından içki bardağı yapmak âdeti bulunduğunu anlatır⁵⁷. Herodot ve Pomponiy Mela'ya göre⁵⁸, böyle bir âdet İsidon'larda da varmış. Bugünkü Sırbistan'da yaşamış bir Kelt kavmi olan Scordisci hakkında kafataslarından insan kanı içtiğine dair malûmat vardır⁵⁹. Strabon'a göre, harpten dönen Keltler öldürdükleri düşmanların kafataslarını atların boyunlarında getirirler, evlerine asarlar ve tahnit ederlerdi⁶⁰. Bir Kelt kavmi olan Bolar hakkında kafatasından bardak yapmak âdetleri bulunduğunu T. Livius bildirir⁶¹. Muharrir Paul Diaconus'un bildirdiğine göre⁶², Longobard kralı Alboin bir muharebede öldürdüğü Kunimund'un kafatasından içki bardağı yapmıştır.

Kafatasından içki bardağı yapmak âdetine Türk halklarında da rastlanır. M. Ö. 100 yılında yazılmış olan Şi-ki adlı Çin kitabı

⁵⁵ R. Andree « Menschenschädel als Trinkgefäße », Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 22 Jahrg., s. I ve devamı; Hovorka u. Kronfeld « Vergleichende Volksmedezin Bd. 1. Stuttgart, 1908 s. v. Schädel; V. Beşevliyev « Proto-Bulgarlarda kafatası bardakları » Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıl, XXII. (1926) 16-3; F. Pfister, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens s. v. Heiligenschädel ve Kopf; Al. Slawik « Kulturelle Geheimbünde der Japaner und Germanen », Die Indogermanen-und Germanenfrage S. 743; keza bk. Artibus Asiae mecmuasında V. (1932) M. Rostovtsev'in makalesine dair Roerich'in notları, bulgarca tercümesi için bk. G. İ. Katsarov « Mir » gazetesi No. 10534.

⁵⁶ A. Krenn « Schädelbecher ». Sudeta V. Reichenberg 1929; burada cenup Almanya'da meydana çıkarılan paleolitik buluntular tasvir edilmektedir.

⁵⁷ Herodot, IV. S. 65 İskitlere dair şuralarda da malûmat vardır: H. Diels « Die Fragmente der Vorsokratiker » 4 Aufl. Berlin 1922, Bd. III. 337, 14 - 17; Strabon VII. 3, 6; Pomp. Mela II. 1, 13; Plinius N. H. VII. 2, 12.

⁵⁸ Herodot, IV. S. 26; Pomp. Mela II. 1, S.9.

⁵⁹ Florus S. 39; Ammian. Marcell. XXVII. 4; keza Orosius V, 23; F. Rufus IX.

⁶⁰ Strabon. IV. 4, 5; keza kıyas et Didor. V. 29, 45; Sil. Italicus Panica XIII. 48.

⁶¹ T. Livius XXXIII. 24, II. Tibet'in Lama mabetlerinde bugün bile dini merasimlerde kafatasları kullanılır. Fakat her kafatası maksada uygun değildir. Kafatası olağan-üstü dinî şahsiyetlere, mevkii veyahut ilmiyle tanınmış kimselere ait olmalıdır. Kadın kafatasları makbul değildir; çünkü Tibet anlayışına göre kadın aşağılık bir mahlûktur, bk. Andree op. cit. 24 ve devamı.

⁶² Paul. Diaconus I. 27.

123. faslında şunu bildirir⁶³: “Ursprünglich waren sie (die Yüe-tşi)⁶⁴ stark und schätzten die Hiung-nu gering. Bis “Mak-tur den Thron bestieg und die Yüe-tşi angriff und schlug. Als der Hiung-nu-Fürst (şan-yü) Lau şang den König der Yüe-tşi getötet hatte nahm er dessen Schädel und machte daraus ein Trinkgeschirr., J. J. de Groot’un “Die Hunnen der vorchristlichen Zeit I., Berlin 1921, s. 223’teki haberi de burada zikre değer: “dort schlachteten sie einem Schimmel, mit einem king-lu-Messer und mit einem kim-liu-li rührte der Tan-hu den Wein, und den Kopf des Königes von Goat-si, der Tan-hu Lo-şang abgeschlagen hatte als Trinkgefäss verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid.,⁶⁵. J. Deguignes’in “Histoire générale des Huns etc., adlı kitabında (Paris 1756, II. s. 347) Avarlara ait olarak şu haber bulunmaktadır: Çeu-nu isimli Avar “attaqua et défit les Tartares Kao-tsche, tua leur roi nommé Mi-gno-to, lui coupa la tête, et forma du crâne, qu’il l’avoit fait enduire de vernis, un vase dont il se servit pour boire.,. Rus vakanüvisi Nestor’un 6480—972 yılından önce yazdığı kroniğinde şu haber vardır (Chron. Nestoris ed. Fr. Miklosich p. 43): “Peçenek Prensi Kovra’nın hücumuna uğrayan Svatoslav öldürüldü; kafası kesildi, içki bardağı yapıldı.,.

Proto-Bulgarlar da kafatasından bardak yaparlardı. Bizans tarihçisi Teofanes’e göre Kurum Nikifor’un başını kestikten sonra kendisini ziyarete gelen putperestlere gösteriş ve bizanslıları tahkir için birkaç gün ağacın birine asmıştı. Daha sonra derisini yüzdürdüğü kafatasını dıştan bir gümüşle kaplatmış, gururla Slav büyüklerini bundan içki içmeğe zorlamıştır⁶⁶. Kaydetmeğe değer, ki Proto-Bulgar âdetinin bu tasvirindeki çizgilerin başlıcası diğer milletlerde de görülür. Böylece, ziyarete gelen putperestlere gösteriş için kesik başı ağaca asmak, Kelt’lerde insan kafasını kapı

⁶³ Bk. F. W. K. Müller «Toxri und Kuisan», Sitz-Ber. der Berliner Akad. der Wiss.

⁶⁴ Bu kavim için bk. Müller op. cit. S. 566 ve S. Feist «Indogermanen und Germanen» 3 Aufl. Halle 1924, S. 119.

⁶⁵ Kıyas et. Andree op. cit. 26 ve orada zikredilen Fr. Hirth «The ancient History of China» New-York 1908, S. 269-271.

⁶⁶ Theophanis «Chronographia» ed. C. Boor I. 491-17-22. Kıyas et. Georg. Mon. II. 775, 8-12; Leo Gram. 204-5; Georg. Cedrenus II. 42, Joannis Zonarae Epit. III. 311, 1-6.

önüne çakmağa tekabül eder (Strabon IV. 4, 5)⁶⁷. Kafatasını gümüşle kaplamak İsidonlar ve Keltlerde altınla, İskitlerde gümüşle kaplamağa tetabuk eder (Herodot IV. 26 ve 65; Livius XXIII. 24, 14; 57. dipnota da bk.). Kurum'un Slav büyüklerini Nikifor'un kafatasından içki içmeğe zorlamış olması da dikkate değer bir haberdir. Acaba Kurum bununla Slav büyüklerini esrarlı bir şekilde kendisine bağlamak mı yoksa kafatasını bardak olarak kullandıklarına dair hiçbir haber bulunmayan Slavlara da Proto-Bulgar âdetini öğretmek mi, istemiştir? Bilmiyoruz.

Bizans kronikçisi *Georgi Akropolit*, kiral Kaloyan'ın da Balduin'in kafatasından içki bardağı yaptığını anlatır⁶⁸.

Bu haberin ne dereceye kadar doğru olduğu ve Nikifor'un-kiyle bir münasebeti bulunup bulunmadığı söylenemezse de Kaloyan ordusundaki Kuman büyüklerinin tesiriyle Balduin'in kafatasından bardak yapılmış olması akla yakındır. Belki Kumalarda da bu âdet vardı.

Papa I. Nikolay'ın 66. cevabının muhteviyatı da, ihtimal, insan kafasının tabiat-üstü kuvvetlerin yatağı olduğu inancı ile münasebettardır. Bu cevaba göre Bulgarlarda başlarına keten bezinden bir şey sarmak âdeti varmış⁶⁹. Bazı modern müellifler⁷⁰ bu haberi sarık, çalma, turban v. s. denilen şey mânasında almaktadır ve bunu *Bulgarya'da* Arap kitapları hakkındaki diğer bir cevabın verdiği haber (103: libri profani, quos a Saracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibitis), yani Tuna *Bulgarya'sında* hıristiyanlığın kabulünden önceki bir islâm tesirine atfetmektedirler. Lâkin kaynak, sarıktan bahsedildiği neticesi katî olarak çıkarılabilecek diğer hiçbir malûmat vermemektedir; başa sarık sarmak âdeti de yalnız islâmlara has bir şey değildir. Bu, meselâ Amerika yerlileri, Germenler⁷¹ v. s. gibi, diğer milletlerde de vardır. Hattâ

⁶⁷ Kafataslarını kapı önüne asmak veya çakmak âdeti iptidai kavimlerde de vardır, meselâ Yeni Gine'de, bk. N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leipzig 1920, S. 19; H. Berkusky, Archiv für Religionswissenschaft, Bd. 18, 317.

⁶⁸ Georgii Acropolitae opera rec. Aug. Heisenberg, vol. I. Lipsiae 1903, s. 228-14,

⁶⁹ Responsa etc. 66.

⁷⁰ Von Engel op. cit. 335; Gilferding op. cit. 27; İreçek «Bulgar Tarihi», S. 90.

⁷¹ Bk. O. Erich ve R. Beitzl «Wörterbuch der deutschen Volkskunde» Leipzig 1936, s. 410; G. Nioradze «Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern» Stuttgart 1925, s.74; Handwörterbuch des deutsh. Aberglaubens IV, s. 514.

bazılarında sarık rahiplik alâmetidir; İtalya'da Apollon rahibi Hriz'in meşhur sarığı ile kıyas ediniz (A 14). Öte taraftan sarıkların keten bezinden yapıldığını bildiren haber, islâmların değil, Proto-Bulgarların dinî tasavvurları ile münasebattar bulunduğunu akla getirir. Keten bezi Mısırlılarınki gibi bazı dinlerde mühim bir rol oynar⁷². Nebattan dokunduğu için tertemiz sayılır. Umumiyetle ketene bilhassa kutsi bir önem verilir. Başta sarığın, herhalde, apotropeik veya diğer bir sihirli mânası olmalıdır.

Din Uğruna Kıral Öldürmek

İnsanlar içinde en büyük orenda'ya sahip olan kırallar ve reisler, kırallık veya reislik vazifelerini bu tabiat-üstü kuvvet sayesinde başarırlar: düşmanı yener, bereket verir, yağmur getirirler v. s. Milletlerinin refah ve saadeti için umumiyetle kendi kuvvetlerini harcarlar⁷⁴. Bu itibarla kuvvetlerinin herhangi bir şekilde azalmaması veya kaybolmamasına çok dikkat eylemek gerekir; çünkü aksi bir hal emirleri altındaki milletlerine felâket getirebilir. Bir adam, ancak orendası tam ve çok olduğu zaman, kıral seçilebilir. Birçok milletlerde orendası zayıflama alâmeti gösteren kıralı öldürmek âdeti vardı. Slavlar ise muharebede kahramanlık göstermiyen hükümdarlarını hal ederlerdi. Keltler de

⁷² Bächtold-Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens» Bd. V. Leinwand (1200 ve devamı).

⁷³ Fr. Pfister «Die Religion der Griechen und Römer», s. 323.

⁷⁴ Kıyas et. Od. XIX. 108 ve devamı. Bu mısralar için bk. Pfister PWRE XI. 2130 ve Archiv f. Religionswissenschaft XXVII. 107. İrlar arasında şöyle bir inanış var: Kırallar dedelerinin âdetlerini tutarlarsa yaz güzel olur. Buğday başakları dopdolu, hayvanlar verimli, sular balıklı v.s. olur. Kıral Patrik hakkında yazılan bir dinî yazı halkın iyi kıraldan beklediği nimetler arasında şunları zikreder: iyi bir hava, sakin bir deniz, zengin bir hasat, meyvalı ağaçlar. Bu inanış, Manu'nun eski Hint kanunları mecmuasında da görülür. Birçok iptidai kavimlere de bu bilinmektedir. Bk. Lippert «Der Seelenkult in sienen Beziehungen zur althebraischen Religion» 84; Grimm «Deutsche Rechtsaltertümer» I. 319; G. Frazer «The golden bough» London 1912, III. 14, 148; aynı müellif «Der Goldene Zweig» Leipzig 1928, 122, 245, 386; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. 48; Nilsson «Primitive Religion» Tübingen 1911, 56; L. Frobenius «und Afrika sprach» Berlin-Charl., 1912, I. 183, II. 316, III. 147; F. Graebner «Das Weltbild der Primitiven» München 1924, 113; A. Nehring «Studien zur indo-germanischen Kultur und Urheimat», Die Indogermanen - und Germanenfrage, Salzburg-Leipzig 1936, 185; N. Söderblom «Einführung in die Religionsgeschichte» Leip. 1920, 17.

öyle idi⁷⁵. Burgund'lar Ammian. Marc. 'a göre 28, 5, 14: si sub eo fortuna titubaverit belli. Burgund hendinos'u bereketsiz mevsimde hal edilirdi. Ynglinga 43 sagası (İskandinav efsanesi) Verma taraflarında bir kıtlık başgöstermesi üzerine İsveçlilerin kırılları Olaftr trételgja'yı kabahatli sayarak - tekrar iyi bir mahsul alabilmek uğruna - Odin'e kurban diye onu evinde diri diri yaktıklarını anlatır. Apollodor'a göre⁷⁶ bir Trak kavmi olan Edon'lar bereketsiz bir hasat mevsiminde bir kâhinin işaretiyle kendi kırıllarını bir beygirin parçalamasına terkedip öldürmüşlerdir. Askerî bir muvafakiyetsizliği görülen, yurdunda kıtlık, salgın, kuraklık veya diğer bir millî felâket vukubulan, yahut kendisinde cinsî iktidarsızlık, körlük, bir uzuv noksanlığı v. s. gibi herhangi bir bedeni arıza baş gösteren kırılları umumiyetle birçok milletler öldürmüştür. Bazı milletlerde kral muayyen zamanda, kuvvetini kayba başladığına inanıldığı vakit öldürülürdü. Bu ölümün mânası, kralın orendasını mümkün merteye tam olarak halefine teslim eylemektir. Bu, Yunanistan, Roma ve Habeşistan'da, cenup Hindistan ve İsveç'te, eski Prusya'da ve Afrika kavimlerinde v. s. vardı⁷⁷. Böyle bir olayın dikkate değer örneğini bize eski Hazar devleti vermiştir. Arap müellifi Al-Mas'ûdî, bakınız, Hazarlara dair neler anlatır: Al-Mas'ûdî says, What we have said does not refer to the king of the Khazars himself, but we mean the Khâkân (Major domus); for there is a king in the country of the Khazars, besides the Khâkân. He is shut up in his palace: he never makes a public procesion, nor does he show himself to the nobility or the people, and he never goes out from his palace. His person is sacred, but he has nothing to do with the affairs of the state, either to command or forbid. Everything is administered by the Khâkân for the King, who lives with him in the same palace. If a drought, or any other misfortune, befalls the country of the Khazars, or if a war or any other accident happens to them, the lower and higher, classes of the nation run to the king, and say, The administration of this Khâkân brings misfortune upon us: put him to death, or deliver him to us, that we may kill him. Sometimes he

⁷⁵ O. Schrader «Reallex kon der indogermanischen Altertumskunde» I.615; Thurneysen «Irische Heldensage» s. 78.

⁷⁶ Apollodori Bibliotheca» ed. R. Wagner III. s. 35.

⁷⁷ Bk. 74. nottaki literatüre.

delivers him to them, and they put him to death; at other times he takes charge himself of the execution; and sometimes he has pity on him, protects him, and sets him free without doing him any harm, although he might have deserved it. I do not know whether this institution dates from ancient times, or whether it has been recently introduced. The Khàkàn is chosen from among the nobility by their chief; but I think that the royalty of the present dynasty takes date from a remote period⁷⁸. Arap müellifi İbn Fadlan'a göre Hazar hanının öldürülmesi kırk yıl saltanattan sonra, İbn Haukal ve Abulfeda'ya göre de bizzat hanın tâyin edeceği bir zamanı müteakip olur ve ipekli bir iple han seçildiği gün boğulurdu⁷⁹. Bu birbirini tutmaz malûmatın nasıl izah ve tefsir edileceği ayrı bir meseledir, mevzuumuzun dışında kalır. Herhalde bütün bu haberlerin ana fikri birdir: Han tabiat-üstü kuvvetini kaybettiği için hal edilmelidir. Çin kaynaklarına göre bu gibi âdetler Tatarlarda da vardı⁸⁰.

Bize kadar gelen malûmattan çıkarılan neticeye göre, han öldürmek âdeti Proto-Bulgarlarda da vardı. İstanbul sinaksarı denilen kitapta (Synaxarium ecclesia Constantinopolitanae ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, col. 414-416) buna dair bir haber mevcuttur. Aynı hâdise İmparator II. Vasilij'in menologisi denilen kitapta da (Menologium Basilii [*Migne Patrologia Graeca* t. 117, p. 276 A] s. m. Januario, die 23) kısaca nakledilmektedir; o yüzden şahıslar birbiriyle karıştırılmıştır⁸¹.

İstanbul sinaksarına göre Kurum'un halefi Ditsevg⁸² kör olmuş, bu ise Bulgar hanının artık tabiat-üstü kuvvetini kaybettiğine kâfi

⁷⁸ Metin «Folk-Lore» dergisinde (28, 1917, 395) J. G. Frazer'in «The Killing of the Khazars Kings» adlı araştırmasından alınmıştır.

⁷⁹ Bk. Frazer op. cit. s. 382; H. v. Kutschera «Die Chasaren» Wien 1910, s. 140 ve devamı.

⁸⁰ Deguignes «Histoire des Huns, des Turcs etc» t. I. sec. partie s. 460; Kutschera «Die Chasaren» s. 140; Frazer «Der goldene Zweig» s. 322; W. Radloff «Aus Sibirien», I. Leipzig 1884, s. 129.

⁸¹ Bk. V. Beşevliyev «Bulgar tarihine dair birkaç not» Sofya Ün. Dil-Tarih Fakültesi Yıllığı XXXII. s. 3 ve devamı.

⁸² Kaynaktan Ditsevg'in kimin nesi olduğu; Kurum'un oğlu mu, yoksa kardeşi mi olduğu anlaşılmamaktadır. Mamafih Türklerde kardeşin kardeşe halef olması âdeti vardı, bk. J. Marquart «Ueber das Volkstum der Komanen, Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-histor. Klasse N. F. Bd. XIII. Berlin 1914, s. 69 not 4.

bir delil sayıldığından öldürülmesi icabetmiş. Kendi yakınları tarafından, menologinin ifadesine göre, iple boğulmak suretiyle öldürülmüş. Hanın öldürülme sebebi — kör olması — ile öldürme şekli — iple boğulması — kutsi bir ölüm karşısında bulunduğumuzu düşünmemize âmil olmaktadır. Her ikisine dair sayısız örnekler göstermek mümkündür.

J.G. Frazer "The Golden Bough III. The Dying God., London 1912., (83) adlı meşhur eserinde başka başka devirler ve milletlerden buna benzer birçok örnekler toplamıştır. Anlaşıyor, ki din uğruna kıral öldürmek birçok milletlerde iple boğmak suretiyle olurmuş. Meselâ Kongo'da başrahip iple boğulmuş. Hor-adardirka kavminin rahibi, Dahomiya'da Eosların kıralı v. s. hep aynı şekilde öldürülmüş. Hazarlarda hakan, yukarıda zikredildiği gibi, ipekli bir iple saltanatının yıldönümünde boğulmuş. Bir Tatar hanı tahta geçmek için başkasını öldürmek istediği zaman kan dökmekten sakınarak boğarmış⁸⁴. Umumiyetle kıral soyundan olan bir kimsenin öldürülmesinde kan dökmekten çekinilir, onda kıral orendası bulunduğu için, kan dökmekten hayvan kurban etmek âdetindeki telâkki burada da vardır⁸⁵. Boğarak öldürmek âdeti, görünüşe bakılırsa, şaman dinine has bir şey olacaktır⁸⁶.

Proto-Bulgar hanlarının öldürülmesine dair olan başkaca haberler de bize kadar gelmiştir. Patrik Nikifor ve Teofanes adlı Bizans tarihçilerine göre, Bulgarlar çok yiğit (çok fazla orendalı?) olan Telets'i han seçmişlerse de az sonra Bizans İmparatoru II. Konstantin'e bir muharebede yenildiği için öldürmüşler⁸⁷. Acaba burada dinî bir ölüm mü bahis mevzuudur yoksa, çok defa kabul edildiği veçhile, Telets bazı hanedan kavgaları yüzünden mi öldürülmüştür⁸⁸, bilinemez. Einhard'ın "Annales,, ine göre, Omurtag da öldürülmüştür. Germen İmparatoru Ludvig'in Ahen'deki sarayına

⁸³ Bu eserin Almanca kısaltılmış tercümesinde örnekler XXIV. «Das Töten des göttlichen Königs» faslında s. 386-dadır.

⁸⁴ Bk. Frazer «Der goldene Zweig», s. 332.

⁸⁵ Kan dökmekten hayvan öldürme faslına bk.

⁸⁶ Bk. W. Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen» s. 350, 404. Piskopos Manuil'in öldürülme şekli de Şaman dinini hatırlatır, bk. Koppers op. cit. s. 316.

⁸⁷ Nicephori arch. Opuscula historica ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, s. 693; Theophanis Chronographia rec. C. de Boor. I. Lipsiae 1883, 432-25.

⁸⁸ V. N. Zlatarski «Tarih» I. 1, 215.

kadar varan bu haberi hiç olmazsa kontrol etmek mümkün olmamıştır; imparator meselenin aslını öğrenmek maksadiyle serhad bölgesine hususi bir memur göndermişti⁸⁹. Bu iki haber tamamen uydurma da olabilir.

T A B U

İptidai dinlerin başka bir esaslı unsuru da, orendizm inancı ile sıkı bir bağı bulunan "Tabu,, fikridir. Orendalı olan yahut orenda tesirine en ziyade maruz kalan her şey veya herkes Tabu, yani "belli,, dir⁹⁰. Birinci halde bulunan şey veya varlık mukaddes, ikincisinde mundardır. Gerçekten bu iki fikir kapalıdır. Mukaddes ve mundar olan şeylere dokunulmaz. Çünkü günah getirirler. Binaenaleyh, iptidai telâkkiye göre, Tabu olan şey "memnu,, dur⁹¹.

TABULAŞTIRILAN MAHLÜKLAR

Her Hayvan Yenmez

Birçok milletlerde bazı hayvanlar, Tabu oldukları için yenmez⁹². Meselâ Suriye'de ve Yahudilerde domuz⁹³, Irak'ta inek⁹⁴ v.s. Tabu idi. Görünüşe göre, Proto-Bulgarlarda da bazı hayvanlar Tabu imiş. Çünkü Papa I. Nikolay'ın 43. cevabına bakılırsa Bulgarlar Papa'dan yeni din mucibince hangi hayvanlar ve kuşların yenilebileceğini sormuşlar⁹⁵. Ancak bu sualin Bulgar âdetini ak-

⁸⁹ Einhardi «Annales» s. an. 826 ; Pertz MGH (Scriptores) I. s. 214, kıyas et. Fuldenses annal. s. an. 826, s. 359 ile Vita Hludowici imp. MGH (Script.) II. 629. Bk. V. N. Zlatarski «Tarih» I. 1, 315.

⁹⁰ «Tabu» veya «Tapu» bir Polinezya kelimesidir ve «bilhassa işaretli», «adı konulmuş», «hüküm giymiş» demektir, bk. Pfister «Die Religion usw.» s. 115.

⁹¹ Bk. Pfister «Die Religion» s. 109, 115. Keza J. G. Frazer «The Golden Bough» III ed. part. II. Taboo and Perils of the Soul» London 1911, Almanca kısaltılmış tercümesinde fasıl XIX, XX, XXI, XXII ; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» 1.47, 152 ; Thurnwald «Meidung», Eberts Reallexikon der Vorgeschichte 8,17 ; F. R. Lehmann «Die Polynesischen Tabustitten» 1930 ; Bachtold - Staubli «Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VIII, s. 629 ; M. Arnaudov «Bulgar Folkloru», s. 590.

⁹² R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878. 114.

⁹³ Nilsson «Primitive Religion» s. 9.

⁹⁴ Söderblom «Einführung» s. 19.

⁹⁵ Responsa etc. 43.

settirmeyip, 103. ve 104. cevaplardan anlaşıldığı veçhile, *Bulgar-ya'da*, taraftarları bulunan Musa ve Muhammet dinlerinin öğrenimiyle bir münasebeti olması da kabildir. Bahis mevzuu ettiğimiz cevabın daha sonraki muhtevısından anlaşıldığı üzere, Papa, Ahd-i Atik'in haram saydığı domuz yemeğe müsaade eylemiştir. Herhalde cevaba göre Bulgarlar, hayvan adı zikretmeden, suali umumî olarak sormuşlardır.

Harp Atları Tabu'dur

Proto-Bulgarlarda harp atları da Tabu sayılırdı. Arap müellifi Al-Mas'udi'nin verdiği haberden bu netice çıkarılabilir: Les chevaux dont ils se servent dans les combats sont toujours en liberté dans les prairies, et personne ne doit les monter en dehors du temps de la guerre. S'ils découvrent qu'un homme a monté un de ces animaux en dehors de ce temps, ils les tuent⁹⁶. Herhalde Bulgarlar sulh zamanı binilen harp atlarının kısmen veya tamamen orendasını kaybettiğine inanırlarmış. At kuyruğundan bayrak yapmak âdetinde görüldüğü üzere, atlar, zengin bir surette orenda ile mükâfatlandırılmıştır. Orendanın kaybı demek, harbin kaybı demektir. Proto-Bulgarların harp atlarına binmemek âdeti, Kafkas milletlerindeki ölülerin atlarını hiçbir hususta kullanmamak âdetini hatırlatır⁹⁷. Ming sülâlesi zamanında ölen prenseslerin atları dağda - gömüldükleri yerde - başıboş otladığını Semerkandî bildirir⁹⁸. Plano Carpini'ye göre Cengiz Han'ın atlarına ölünceye kadar hiç kimse binmeğe cesaret edemezmiş⁹⁹. Hindu'larda kurban atları başıboş dolaşır ve bunlara binmek yasaktır¹⁰⁰.

⁹⁶ A. Ya. Garkavi «Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Ruskih» Sanktpeterburg 1870, s. 126. Kıyasla Soçineniya A. A. Kotlârevskago III. Sanktpeterburg 1891, s. 265 ile Marquart «Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge» Leipzig 1903, s. 205.

⁹⁷ R. Bleichsteiner «Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der Kaukasischen Völker», Die Indogermanen usw. 417, 491.

⁹⁸ Bleichsteiner op. cit. S.491.

⁹⁹ Johann de Plano Carpini übersetzt und erlautert von. Fr. Risch. Leipzig 1930, S. 80 ve devamı.

¹⁰⁰ P.- F. Dumont «L'Aşvamedha» Paris 1927, II, XI. ; A. Hillebrandt «Ritualliterature Vedische Opfer und Zauber» Strassburg 1897, S. 147; Koppers «Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen» S. 305; kıyasla Vambéry «Die primitive Cultur usw.» s. 245.

Loğusalar Tabu'dur

İnsanlar umumiyetle olağan-üstü bir halde buldukları zaman Tabu'dur. Meselâ, loğusalığı zamanında kadın, bütün milletlerce en yüksek derecede Tabu sayılır. Bu itibarla mukaddes yerleri ziyaret edemeyeceği gibi kocasıyla de içtima edemez. Bu, ancak muayyen bir zamanı müteakip olabilir. Bu zaman her millette ayrı ayrıdır. Onun için Proto-Bulgarlar Papa I. Nikolay'dan yeni dine göre loğusanın kaç gün sonra kiliseye gidebileceği¹⁰¹ ve kocasıyla içtima edebileceğini¹⁰² sormuşlardır.

Kadın Başı Tabu'dur

Papa I. Nikolay'ın 58. cevabına göre Bulgarlar kadının kilisede açık başla mı yoksa örtülü mü bulunacağını sormuşlardır¹⁰³. Bu sualin, her halde, birçok milletlerde mevcut gür saçlı olan kadın başının¹⁰⁴ kötü tesirlere mâruz, mundar, yani Tabu olduğu için bazı hallerde örtülmesi icabettiği¹⁰⁵ inancı ile bir münasebeti vardır. Bizans tarihçisi Priscus'un haber verdiği göre, Attilâ bir gün bir köye girdiği sıra ince bembeyaz tüllerle örtülü kızlar tarafından merasimle karşılanmıştır (Priscos Excerpta de legat. I. s. 134 ed. de Boor).

Tabulaştırılan Gün ve Saatler

Yalnız elle tutulan, gözle görülen şeyler, varlıklar değil, zaman da, ayrı ayrı günler ve saatler de Tabu olabilir. Şahsi ve gayri şahsi, faydalı ve zararlı olabilen tabiat-üstü kuvvetlerin hazır buldukları zaman Tabu'dur. Proto-Bulgarların da tabulaştırdıkları gün ve saatler varmış. Papa Nikolay'ın 34. ve 35. cevaplarına göre Bulgarlarda harbe gittikleri sıra bazı günler ve saatlere

¹⁰¹ Responsa etc. 68.

¹⁰² Responsa etc. 64.

¹⁰³ Responsa etc. 58.

¹⁰⁴ Fr. Heiler «Das Gebet» München 1923, s. 106; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens III. 1239 ve VII. 1207.

¹⁰⁵ E. Samter «Geburt Hochzeit Tod» Leipzig 1911, s. 149-5; E. Fehrle «Deutsche Feste und Volksbrauche» 2 Aufl. Leipzig 1920, s. 95; P. Lugn «Die magische Bedeutung der weiblichen Kopfbedeckung im schwedischen Volksglauben», Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien 50 (1920).

riayet etmek alışkanlığı mevcutmuş, bazı günler ise hiç harbe gitmezmişler¹⁰⁶. 36. cevaba göre, bayram günlerinde de yola veya harbe gitmekten sakınırlarmış¹⁰⁷. Proto-Bulgarların sualleriyle Hun-no, yani hıristiyanlıktan önceki Hun devri hakkındaki Şi-ki adlı Çin kitabında verilen haber arasında sıkı bir münasebet vardır: "Soll eine Sache in Angriff genommen werden, dann beobachtet man die Steine und den Mond. Bei Vollmond oder bei zunehmendem Mond wird angegriffen oder gekämpft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück,"¹⁰⁸. Tabu olan günler ve saatler, Tabu fikrinin iki çeşit mânasına göre, iyi ve kötü olabilirler. Bir işe iyi bir zamanda başlanır veya son verilirse, iyi bir netice alınır; çünkü tabiat-üstü kuvvetlerin dostane iştirakiyle olur. Aksi takdirde kötü bir saatte başlanan işin sonu kötü olur. Zamana ait bu telâkki geniş olarak yayılmıştır, ona her millet ve her devirde rastlanır¹⁰⁹.

* * *

Papa Nikolay'ın 42. cevabının baş tarafında haber verildiğine göre, Bulgarlarda Han'ın yemek sofrasında - karısı bulunmaksızın - tek başına bir sandalyeye, diğer hazırunun ise daha ötedeki alçak iskemlelere oturması âdetmiş¹¹⁰. Bu âdetin de yine bir çeşit Tabu'ya dayanıp dayanmadığı kestirilemez. İhtimal, bu, Bizans veya başka bir yerden alınma alelâde bir merasim kaidesidir. Her halde birçok milletlerde kırılın resp. başbuğun yemek yemesi de yine bir Tabu'dur¹¹¹. Proto-Bulgar sarayında yemek yemenin yukarıdaki tasviri ile Apamea'lı Poseydon'un Part kırılma dair verdiği haber

¹⁰⁶ Responsa etc. 34, 35.

¹⁰⁷ Responsa etc. 36.

¹⁰⁸ Bk. J.J.M. De Grott «Die Hunnen der vorchristlichen Zeit» I. Berlin-Leipzig 1921, s. 60-61.

¹⁰⁹ Bk. Pfister PWRE XI. 2149; Ed. Stemplinger «Antiker Aberglaube in modernen Ausstrahlungen» Leipzig 1922, S. 113; aynı müellif «Antike und moderne Volksmedizin» Leipzig 1925, s. 111; D. Marinov Jiva Starina No. I. Russe 1891, 53; bilhassa R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878, s. 1 ve devamı.

¹¹⁰ Responsa etc. 42.

¹¹¹ Frazer «Der goldene Zweig» s. 245, 290; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch. usw.», I. s. 152 ve devamı.

kıyas edilebilir¹¹². Böyle bir âdet Bizans sarayında da vardı. Kaydetmeğe değer, ki 42. cevabın Proto-Bulgar Han'ının yemek yemesi hakkında verdiği haber, Arap müellifi İbn Fadlan'ın Volga'daki Bulgar hükümdarının sarayında Arap elçilerinin misafir edilmesi hakkında¹¹³ ve Priskus'un Attilâ'nın sarayında Bizans elçilerinin misafir edilmesine dair¹¹⁴ verdikleri haberlerden önemli bir şekilde ayrılmaktadır.

İLÂHLAR

Köpek

Ohri Başpiskoposu Teofilakt'ın bildirdiğine göre, Bulgarlar "İsa adını bilmezler. Ama sersemlikleri yüzünden güneşe ve diğer yıldızlara taparlar. Hattâ öyleleri de vardır, ki köpeklere bile kurban keserler,"¹¹⁵. Bu haberde iki çeşit inanma açıkça göze çarpar. Bu sadece ayrı ayrı şeylere tapmaktan değil, aynı zamanda "öyleleri de vardır," gibi sarih bir cümleden anlaşılır. Belki de burada iki ayrı milletten bahsedilmektedir. O sırada Proto-Bulgar devleti hudutlarına yeni yeni dahil olmağa başlayan ve Başpiskopos Teofilakt'ın yakın temaslarda bulunduğu cenup Slavlarının güneşe, aya ve sabah yıldızına taptıkları biliniyor¹¹⁶. Haberin ikinci kısmı Proto-Bulgarların böyle bir haline bağlıdır. Proto-Bulgarların köpeklere tapmasını başka bir kaynak dahi bildirir. Teofanes'in müdavimi denilen zat, Omurtag Han zamanında Bulgarlarla Bizanslılar arasında aktedilen otuz yıllık sulhü takviye için yapılan yemin merasimlerini anlatırken, Proto-Bulgar âdetine uygun olarak köpek kesildiğini, "köpeğe dinsiz putperestlerin bile

¹¹² F. Jacoby «Die Fragmente der griechischen Historiker» Berlin 1926, 2, s. 228.

¹¹³ A. Ya. Garkavi «Skazania Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Ruskih», S. Peterburg 1870, s. 87.

¹¹⁴ Excerpta de legat. ed. C. de Boor I. Berolini 1903, s. 143 ve devamı.

¹¹⁵ Theophylactus «Historia martyrii XV. martyrum». Patrologia graeca ed. Migne, t. 126, 189, 28.

¹¹⁶ Fontes historiae religionis Slavicae coll. C. H. Meyer, Berolini 1931 s. 21. Kıyasla G. Krek «Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte» 2 Aufl. Graz 1887, s. 390; K. H. Meyer «Slawische Religion», Die Religionen der Erde. München 1927, s. 268.

kurban kestiklerini,, bildirir (Theoph. Continuatus rec. J. Bekker, Bonnae 1838 s. 31) ¹¹⁷.

Köpeklere kurban kesmeğe dair olan bu iki haberi, belki de, İstanbul sinaksarının verdiği Edirne Başpiskoposu Manuil'in cesedinin köpeklere yem olarak atıldığına dair habere bağlamak icabeder (Synaxar. Constant. 414). Bundan, onun köpeklere bir çeşit kurban olarak verildiği mânasını çıkaramaz mıyız? ¹¹⁸. Proto-Bulgarlar, ihtimal, yalnız muayyen bazı köpeklere kurban verirlerdi.

At

Proto-Bulgarların köpekten başka hayvanlara taptıklarına dair sarih malûmat, bize kadar gelmemiştir. Bununla birlikte Türk halklarında ata dair bilinen şeylerden, Proto-Bulgarlarda at kuyruğunun askerî bir bayrak gibi kullanılması halinden, bir de harp atlarının onlarda Tabu olmasından; Proto-Bulgarların atlara da taptıkları neticesi çıkarılabilir.

Büyük İlah

Orendizmin ve hayvanlara tapmanın yanıbaşında Proto-Bulgarlar bir büyük ilâha da iman ederlerdi. Berlin devlet kütüphanesinde muhafaza edilen bir Türk elyazmasına göre, bunun adı Tangrı idi ¹¹⁹. Bu isme, 1925 yılında Madara köyü yakınlarında yapılan kazıda bulunmuş olan çok bozuk bir Proto-Bulgar kitabesinde Tangra (Taggra) şeklinde rastlanır ¹²⁰. Elyazmasındaki Tangrı ile kitabedeki Tangra, şüphesiz, bir ve aynı kelimedir. Bu kelimeye, tabii lehçelerde türlü şekilde, bugün bile Türk halklarında

¹¹⁷ Bk. V. Beşevliyev «Eski armağanlar» İBİD XIV-XV, s. 195; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités", İBİD XIV-XV, s. 91 ve devamı, Bulgarların köpeklere tapıp tapmadıkları meselesi üzerinde durmaksızın, bu haberin doğruluğundan şüphe ediyor. Grumel'in adı geçen metne dair izahları beni tatmin etmedi. Patrik Niko'ay Mistik'in mektubu için Yeminler faslına bk.

¹¹⁸ W. Koppers "Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen Völker,, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik I. 1930 göremedim.

¹¹⁹ R. Roesler "Untersuchungen zur älteren Geschichte Romänien s., Leipzig 1871, s. 251, Not 4; H. Vămbéry "Der Ursprung der Magyaren,, Leipzig 1882, s. 58, not 1.

¹²⁰ V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri,, No 17, s. 111 ve devamı.

“Allah,, mânasında rastlanır. Tengri sözü ilkin “sema,, mânasında idi; nasıl ki Hindu’larda Dyauş pite, eski Yunanda Zeus patir, Roma’da Jupiter ve Çin’de Tcien de aynı mânada idi. Fakat daha sonraları büyük ilâhın oturduğu yer tasavvurunun meydana çıkmasıyla “sema,, kelimesi doğrudan doğruya “büyük ilâh,, yahut sadece “Allah,, mânasını almıştır. Bir büyük ilâh-sema inancı, bütün Türk halklarında vardır¹²¹. Hou-han-şu adlı Çin kitabı hıristiyanlık öncesi devrindeki Hunlar hakkında şunu bildirir: “Hung-nôschen Sitten gemäss wurden jährlich drei “Liong-Opfer,, dargebracht, und regelmässig wurde im ersten, fünften und neunten Monat am Tage wu dem Himmel und den Göttern geopfert,,¹²². Şi-ki kitabı da aynı şeyi anlatır: “Im ersten Mond jedes Jahres findet eine kleine Versammlung der Grossen statt am Opferplatz des Hofes des Tanhu, und im fünften Mond eine Grosse Versammlung am Liong (Lung-Long) - Wall. Man bringt dann seinen Annen, dem Himmel und der Erde, den Geistern und Göttern Opfer dar,,¹²³. Bizans tarihçisi Menandros’a göre Avar Hanı Bayan yemininin en büyük şahidi olarak semayı ve semavî Tanrının adını anmış¹²⁴. Teofilakt Simokatta’nın ifadesine göre Türkler ezcümle yeryüzü ve gökyüzünün yaratıcısı olan bir büyük ilâha taparlar, ona at ve boynuzlu hayvan kurbanı keserlerdi¹²⁵. Aziz Konstantin (=Kiril)’in haltercümesinde, putperest Hazar’ların bütün varlıkların yaratıcısı olan bir Allaha taptıkları zikredilir¹²⁶. Başka bir habere göre kan içen Hazar’ların bir kısmı ancak bir yaratıcı-Allah tanrılar¹²⁷. Türkler hakkında bir kaynakta semanın ruhuna

¹²¹ H. Vámbéry “Ursprung usw., s. 347; keza “Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes., Leipzig 1879, s. 150,240; keza “Das Türkenvolk., Leipzig 1885, s. 117; J. Marquart “Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge., Leipzig 1903, s. 15; keza “Über das Volkstum der Komanen., , Abdhf., der Königl. Gesel., der Wiessenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse, Bd. XIII. (1914), s. 34.

¹²² J. J. M. de Groat “Die Hunnen der vorchristlichen Zeit., Berlin 1921, s. 59.

¹²³ De Groat op. cit. s. 59; keza bk. s. 120, 121, 213, 224, 226.

¹²⁴ Excerpta de legat. II. 473.

¹²⁵ Theophylacti Simocattae «Historiae» ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887, 260, 13-1.

¹²⁶ Bk. A. Teodorov-Balan «Kiril ve Metodi» I. Sofya 1920, 44 (faisıl IX) 7; Marquart «Streifzüge usw.» s. 15.

¹²⁷ Marquart «Streifzüge usw.,» s. 419.

taptıkları ve kurban kestikleri de bildirilir¹²⁸. Eski Türk kitabelerinde sema insanın mukadderatını sevk ve idare eder¹²⁹. Bize kadar gelen Proto-Bulgar kitabelerinde Yunanca Allah sözü sık sık geçer. Fakat, kitabeleri tertipliyenlerin Yunanlı¹³⁰ ve Tanrı adının zikredildiği cümlelerden bazısının Bizans yazı örnekleri¹³¹ olduğu bilindiğinden dolayı Bulgar Tanrısının zikredildiği yeri ve daima onun mu gözönünde tutulduğunu tayin etmek güçleşiyor. Ancak bir kitabede Bulgar Tanrısının bahis mevzuu edildiğini bir dereceye kadar düşünebiliriz¹³². Bulgarların bir Tanrıya inandıkları keyfiyetinden dolayı hıristiyan Tanrısının Bizans ifadeleri ortasında bir tesir yapmamış olması kabildir¹³³.

Yukarıda zikredilenlerden maada Proto-Bulgarların daha başka ilâhları var mıydı ve bunlar ne ilâhı idi? Kaynakların eksikliğinden dolayı bir şey söylenemez. Fakat birçok Türk halkları gibi onların da muhtelif ruhlara inandıkları katiyetle tahmin olunabilir.

KÜLT

Her dinin en gerçek unsurlarından birini teşkil eden kült, insanın tabiat-üstü kuvvetler veya ilâhlarla olan münasebeti sırasında çeşit hareketlerle ifade olunur. Bu hareketler pek muhtelif şekiller gösterir. Bunlar musiki, şarkı, bağırma, feryat gibi halis sesler veya dua, fal, büyü, kurban merasimi gibi sözler olabileceği gibi, sessiz dua ve ilâh huzurunda alelâde bir tâzim şeklinde de olabilir¹³⁴.

¹²⁸ Marquart «Streifzüge usw.» s. 15: Le Khan habite constamment sur le mont Tou-kiu chan (ütükän-juş). Sa tente s'ouvre du côté de l'orient, par respect pour le côté du ciel où se lève le soleil. Chaque année, on conduit les nobles au caveau de leurs ancêtres pour y sacrifier. De plus, dans la deuxième décade du cinquième mois, on rassemble d'autre hommes pour qu'ils aillent adorer l'esprit du ciel sur la même montagne et lui offrir un sacrifice.

¹²⁹ Marquart " Streifzüge usw. ", s. 15.

¹³⁰ V. Beşevliyev " Eski Bulgar kitabeleri,, s. 20 ve devamı.

¹³¹ Beşevliyev aynı eser 22, 86 ve devamı.

¹³² Beşevliyev aynı eser No. 20.

¹³³ Pek tabii olarak burada Bulgarların dinî toleransı da imkânsız değildir. Eski Bulgar kitabelerinde haç işaretine müsaade etmek bunu gösterir. Kurum Han'ın halefleri zamanında hıristiyan takibatı, belki de, daha ziyade siyasi sebeplerden ilerigelmıştır.

¹³⁴ Bk. Pfister " Die Religion der Griechen und Römer ,, s. 22, 180 ve devamı.

Putlar ve Mâbetler

İlâhların tasvirleri kült'te mühim bir yer işgal eder. Bunların idoller şeklinde heykeli yapılır veyahut ikonlar şeklinde resmi çizilir. Proto-Bulgarların dini hakkında bize kadar gelen malûmattan anlaşıldığına göre idolleri varmış. Böylece Proto-Bulgarların idollere kurban kesip götürdükleri Papa I. Nikolay'ın 41. cevabında zikredilir ¹³⁵. Bosfor, yani bugünkü Kerç dolayında yaşayan ve Proto-Bulgarlarla sıkı münasebeti olan Hunların ¹³⁶ gümüş ve elektrondan mamul idollere taptıklarını Bizans tarihçisi Malala bildirir ¹³⁷. Hun'larda kıymetli madenlerden yapılma idoller hakkında Çin kaynaklarında da malûmat bulunmaktadır. Şi-ki kitabına göre meşhur Çin generali Ho'K'iping "...(Er) schlug den König von Hiu-tö und erbeutete ein goldenes Bild, das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte," ¹³⁸. Ohri Başpiskoposu Teofilakt Proto-Bulgarlardaki idoller ve mâbetleri de zikreder ¹³⁹. Dikkate şayandır, ki eski Slavlarda idol kelimesinin karşılığı olan kumır, balvan ile mabet sözünün karşılığı olan kapişte kelimesi Proto-Bulgarcadır ¹⁴⁰. Bundan anlaşılır, ki ilk defa Slavlarda ne idol, ne de mâbet mevcut değildi, fikir ve isim Proto-Bulgarlardan alındı. Proto-Bulgar mâbetlerine dair kitabı ve lisani malûmatı arkeolojik araştırmalar da teyidediyor. Ağababa-Pliska ¹⁴¹ ve Madara'da ¹⁴² yapılan kazılarda ezcümle muhtemel olarak Proto-Bulgar mâbetlerinin yıkıntıları da bulunmuştur. Fakat bugüne kadar Proto-Bulgar idolleri bulunamamıştır. Bunun sebebi, eski Proto-Bulgar devletinin göbeği olan Şumnu vilâyetinde sistemli kazıların henüz yapılmamış olmasındadır. Bundan başka, herhalde, tanassurdan sonra idollerin büyük bir kısmı imha edil-

¹³⁵ Responsa etc. 41.

¹³⁶ Zlatarski "Tarih,, I. 1, 48 ve devamı.

¹³⁷ Joannis Malalae "Chronographia,, ex. rec. L. Dindorfii. Bonnae 1831, 432-5-13.

¹³⁸ De Groot "Die Hunnen usw.,, s. 120, 121.

¹³⁹ Theophylacti Bulgariae archiep. "Historia martyrii XV. martyrum,, 197.

¹⁴⁰ Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, II. s. 512; St. Mladenov "Bugünkü Bulgarcada Asparuh Bulgarcasından kalma muhtemel bazı bakiyeler,, Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yılığ ı XVII., S. 201.

¹⁴¹ K. Şkorpil "Ağababa kalesi inşaatı,, İstanbul R.A.E.H.X. 89.

¹⁴² İvan Velkov "Madara kazıları,, Madara dergisi I (1934) 87.

mişti. Başpiskopos Teofilakt, Omurtag oğlu Enravo'nun ağzından bunu kinaye yoluyla söyler ¹⁴³.

Şamanlık

Arap müellifi Masûdi'ye göre "Les Bordjâns (=Proto-Bulgarlar) sont de la religion des Mages," ¹⁴⁴. Buradaki "Magler," teriminin tam mânası bilinmemektedir. Belki de bundan Türklerin şamanlarını anlamalıyız. Türk milletinde, bilindiği üzere, bir çeşit resmî sihirbaza şaman denir. Şamanın türlü ruhlarla münasebette olduğuna, onlar tarafından sevildiğine, bu itibarla kehanette bulunabileceğine, sırları keşfedebileceğine, öğüt verebileceğine v. s. inanılır. Ruhlar tarafından sevilcek veya beğenilecek bir hale gelebilmek için şaman yeminler, danslar, sıçramalardan ibaret olan bazı merasimler yapar. Bunun neticesi olarak vecde gelir yahut kendisini kaybeder. Şamanlar türlü demir çingiraklar, amuletler ve diğer pek muhtelif eşya ile süslü olan hususi elbiseler giyerler. Fakat şamanı süsleyen en mühim şey, elinde bir kalkan gibi taşıdığı büyük bir yassı davuldur. Bu davul âlemi temsil eylediği için güneş, yıldızlar, ağaçlar, insan ve hayvanların şekilleriyle süslüdür. Şamanlar bugün bile Sibiryâ'daki Türk halkları arasında hâlâ yaşamaktadır; yukarıdaki tasvir de onlara aittir ¹⁴⁵. Vaktiyle şamanlık bütün Türk halklarında umumî bir mahiyet arz ediyordu. Böylece Bizans tarihçisi Menandros Türklerdeki şamanlara dair haber verir ¹⁴⁶. Kronikçi Malalas, Hun (Proto-Bulgar?) reisi Grod'un tanassurunu anlatırken, vecde gelip reisi öl-

¹⁴³ Theophylacti Bulgariae archiep. "Historia martyrii XV. martyrum,, s. 197.

¹⁴⁴ Marquatt "Streifzüge,, s. 205, kıyasla A. Ya. Garkavi "Skazaniya Musulmanskih pisateley o Slavyanah i Russkih,, S. -Peterburg s. 1870, s. 126, keza Al-Bekrî (A. Kunik ve V. Rozen "İzvestiya Al-Bekrî i drugih avtorov o Russi i Slavyanah,, S.-Petersburg 1878, s. 64-11). Soçineniya A. A. Kotlârevskogo I.I. Sanktpeterburg 1891, s. 265.

¹⁴⁵ H. Vâmbéry "Die primitive Cultur des Turko-tatarischen Volkes,, Leipzig 1879, s. 246; keza "Das Türkenvolk,, Leipzig 1885, s. 116; G. Nioradze "Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern,, Stuttgart 1925; M. Arnaudov "Bulgar âdetleri ve efsaneleri,, Sofya 1924, s. 156, 162, keza "Bulgar Folkloru,, Sofya 1934, s. 559 ve devamı.

¹⁴⁶ Excerpta de leg. ed. de Boor I. s. 192 ve devamı.

düren seçkin bir rahip sınıfını zikreder ¹⁴⁷. Katı delil noksanlığına rağmen, herhalde, Proto-Bulgarlar da şamanlığı tanıyordu. Ne de olsa, hıristiyanlığı kabul eden Proto-Bulgarlarda sihirbazlara dair vuzuhsuz bir haber bize kadar gelebilmiştir. Kremon Piskoposu Liudprand şunu kaydeder: Simeon oğlu Bayan sihirbazlığı o derece ileri götürmüş, ki insan iken derhal kurt yahut istenilen başka bir hayvan kılığına girebilirmiş ¹⁴⁸. Bazı insanların kurt olabileceğine inanmak ¹⁴⁹ eski ¹⁵⁰ ve orta zamanlarda (Germeiler ¹⁵¹, Slavlar ¹⁵², Litovlar, Estonlar v. s.) ve bugün bile Balkanlarda ¹⁵³ rastlanır. Kurt olabilen insanlara bazı dillerde versipelles, Werwölfe, virkolak ¹⁵⁴ v. s. denir. Şamanlık taraftarları her şamanın kurt olabileceğine inanırlar. Hattâ Koryak kavminde kurdun kendisi şaman telâkki edilir ve kurt bayramında kurt pöstekisine bürünmüş bir adam ocak etrafında oyun oynar ¹⁵⁵. Almanlar kurt kemeri yahut kurt gömleği -en eskiden kurt pöstekisi- giyen bir kimsenin kurt olacağı, onun kuvvetini ve öldürme hırsını alacağına inanırlarmış ¹⁵⁶. Herhalde Simeon oğlu Bayan da böyle bir

¹⁴⁷ Ion. Malalae "Chronographia,, 432-10.

¹⁴⁸ Liudprandi episcopi Cremonensis opera omnia rec. E. Dümmler, Hannoverae, 1877.

¹⁴⁹ R. Andree "Ethnographische Parallelen und Vergleiche,, Stuttgart 1878, s. 62; C. T. Stewart "Die Entstehung des Werwolfglaubens,, Zeitschrift des Vereins für Volkskunde 19 (1909), s. 30 ve devamı.

¹⁵⁰ Ed. Stemplinger "Antiker Aberglaube in modern Ausstrahlungen" Leipzig 1922, s. 91 ve devamı.

¹⁵¹ J. Grimm "Deutsche Mythologie" 4 Ausgabe, Berlin 1876, Bd. II. s. 915, III. s. 316; E. Mogk, J. Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Strassburg 1918, Bd. IV. s. 511; O. Hovorka und A. Kronfeld "Vergleichende Voksmedizin,, Stuttgart 1908, Bd. I. s. 450.

¹⁵² G. Krek "Einleitung in die slawische Litteraturgeschichte,, 2. Aufl. Graz 1887, s. 410; B. Brückner, Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch usw,, II. s. 517.

¹⁵³ St. Küriakides "Hellenike Laografia, En Athenais 1922, s. 201 ve devamı.

¹⁵⁴ D. Matov "Yunan-Bulgar tarihi ders notları,, MSNUK IX. s. 59 ve devamı.

¹⁵⁵ A. Nehring "Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat,, Kopper, Die Indogermanen und Germanfrage s. 213; Andree op. cit. s. 66 Stewart op. cit. s. 46.

¹⁵⁶ Bk. L. Lévy Bruhl "Das Denken der Naturvölker 2. Aufl. Wien 1926, s. 78.

kurt-adam idi ¹⁵⁷. Fakat Bayan'ın bu işi âdi bir sihirbaz olarak mı ¹⁵⁸, yoksa bir şaman olarak mı yaptığı —kaynaktaki haberin kifayetsizliği dolayısıyla— malûm değildir. Herhalde Papa I. Nikolay'ın 17. ve 18. cevabının muhteviyatından ¹⁵⁹ ve Proto-Bulgarların putperestlik dinini ihya etmeği denemiş olan Boris oğlu Vladimir'in vak'asından ¹⁶⁰ belli olduğuna göre, Bulgarların hepsi tamamen hıristiyan olmuş değildir. Belki de Bayan da bu eski inanışlı Bulgarlar zümresindedir. Bayan eski Proto-Bulgar âdetlerini tam mânasiyle muhafaza ediyordu. Kendisinin hıristiyan adı olan Veneamin'i atmasından ¹⁶¹ ve hâlâ Proto-Bulgar kıyafetinde dolaşmasından açıkça bu anlaşılır. Bu haliyle kuvvetli bir tesir yaptığından dolayı Teofanes Continuatus tarafından sarîh olarak kaydedilmiştir ¹⁶². İşte bu sebeple bu Han oğlunun şamanlığı öğrenmiş olması kabildir. Yukarıda işaret olunduğu gibi, insan şekline başlıca kurt, bazan ayı yahut diğer bir hayvan şekline geçebilmesinin tatbikatı şamanlıkta yapılıyordu ¹⁶³. Mamafih Bayan'ın kurt olabilmesi kurt-adamları pekâlâ bilen Slavların inanışlarıyla de alâkadar olabilir ¹⁶⁴.

Kurban Kesen Hanlar

Teofanes ¹⁶⁵ ve Simeon Magistr ¹⁶⁶ adlı Bizans tarihçileri ve Teofilakt ¹⁶⁷ adlı Ohri Başpiskoposunun verdikleri malûmata göre,

¹⁵⁷ Bu mütalea için bk. M. S. Drinov "Eserleri", I. Sofya 1909, s. 431, not I.

¹⁵⁸ İvan Duyçev "Birinci Bulgar Kırallığının içyüzü meselesi", (Asırlar içinde) dergisi Sofya 1938, s. 122: Bayan'ın büyücülüğü Bizans'tan öğrendiğini sanıyor.

¹⁵⁹ Responsa etc. 17, 18, 19.

¹⁶⁰ V. N. Zlatarski "Tarih", I. s. 2, 246 ve devamı.

¹⁶¹ Zlatarski "Tarih", I. s. 2. 516.

¹⁶² Theoph. Contin. 412-2.

¹⁶³ Stewart "Entstehung", s. 31.

¹⁶⁴ Bayan için bk. V. Pundev «Büyücü Bayan» Sofya 1923, 18; Arnavudov «Bulgar Folkloru» s. 534. Nestor'un Kuman Prensi Bonak'a dair anlattığı şey de, belki, buna dahildir, bk. R. Rksler «Romänische Studien» Leipzig 1871 s. 243.

¹⁶⁵ Theophan. «Chronographia» rec. C. de Boor 1. 503-10.

¹⁶⁶ Scriptor incertus de Leone Bardae s. 342, 4.

¹⁶⁷ Theophilaeti Bulgariae archiep. «Historia martyrii XV. martyrum» 29.

Proto-Bulgar hanları bazı hallerde kendileri de kurban keserler, kurban verirlerdi. Kurum Han zamanından kalma bir Proto-Bulgar kitabesi de bu malûmatı teyideder ¹⁶⁸. Bütün bu malûmatın basmakalıp ifade şekillerine inhisar etmeyip gerçekten Bulgar Han'ının kendisi kurban kestiği yalnız *Simeon Magistr*'ın 813 tarihinde İstanbul'u muhasara eden Kurum Han'ın kurban kesmesi hikâyesinden değil, hıristiyanlık öncesi bir Hun Han'ına dair olan şu Çin haberinden de anlaşılır: "Er schlug den König von Hiu'tco und erbeutete ein goldenes Bild. Das dieser beim Opfern an den Himmel gebrauchte," ¹⁶⁹. Bulgar Hanı ihtimal rahip sıfatıyla kurban kesmiştir. Herhalde rahip-kırallar birçok milletlerde, meselâ eski Roma'da ¹⁷⁰ vardı.

KURBAN ÇEŞİTLERİ

İlkler

Birçok dinlerde kült'ün mühim bir kısmını teşkil eden kurban merasimine Proto-Bulgarlarda da rastlanır. Papa I. Nikolay'ın 89. cevabına göre, Bulgarlarda yeni mahsulü ve eşyanın ilklerini kurban vermek âdeti vardı ¹⁷¹. Bunlar primitifal denilen kurbanlardır. Bu çeşit bir kurbanla insan kendisine iyi bir mahsul, feyizli bir av v. s. bahşetmiş olan ilâha teşekkür eder. Onun için ilk mahsuller, hayvanlar v. s. hep ona tahsis edilir. Başlangıçta bu meselede ilk mahsullerin kuvvetli bir orendası bulunduğu yahut bereket ruhunun timsali oldukları için yenilmeleri doğru olmayıp ertesi yıl da bereketli olabilmek için kurban verilmeleri lâzımgeldiği fikri mühim bir rol oynamıştır. Umumiyetle ilk veya primitifal kurbanlar en büyük ilâha verilir. En fazla çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen millerlerde rastlanır. Bundan dolayı bunu

¹⁶⁸ Beşevliyev «Eski Bulgar kitabeleri (düzeltmeler)» No. 15, s. 34 ve devamı.

¹⁶⁹ De Groot «Die Hunnen usw.» s. 120.

¹⁷⁰ Frazer «Der Goldene Zweig», s. 12, 120; Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch», I. 48, 576; II. 448; Nilsson «Primitive Religion», 92.

¹⁷¹ Responsa etc. 89: "Fruges novas et rerum offerre primitias etiam veter....,

birçok milletler tanır ¹⁷². Kurbanın bu çeşidi bugünkü Türk halklarında da, meselâ Çuvaş'larda vardır ¹⁷³.

Hayvanlar

Primitif hayvan kurbanlarından başka Proto-Bulgarlarda diğer kurban hayvanları da vardı. Bizans tarihçisi Simeon Magistr'ın ifadesine göre, İstanbul muhasarası sırasında Kurum Han ez-cümle birçok ehli hayvanları da kurban etmişti ¹⁷⁴. Bu ehli hayvanların ne olduğu ve kime kurban edildiğini kaynak zikretmez. Proto-Bulgar Türklerinin akrabalarına dair Teofilakt Simokatta Tanrılarına at, sığır, davar kurban ettiklerini bildirir ¹⁷⁵. Türk halklarında sığır ve davar (hattâ köpek) kurbanları hakkında Patrik Nikolay Mistik'in 66. mektubunda da bilgi vardır ¹⁷⁶. İsa'dan önceki devirde Hunlar at kurbanı keserlerdi ¹⁷⁷. Sibiryâ Türklerinden şamanlığa mensup olanlar at, sığır ve davar kurbanı keserler ¹⁷⁸. Çuvaşlar da öyledir ¹⁷⁹. Proto-Bulgarların kurban hayvanları da bu cinsten şeyler olması mümkündür.

İnsanlar

Bu cins kurbanlardan başka Proto-Bulgarlar, diğer birçok milletler gibi, insanları kurban etmeyi de bilirlerdi. Gene Simeon Magistr'a göre, İstanbul muhasarasında Kurum Han insanlardan da kurban kesmişti ¹⁸⁰. Proto-Bulgarlarda insan kurbanları hakkındaki

¹⁷² Thurnwald "Opfer,, , Eberts Reallexikon IX. 184; Erstling, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II. 976; Nilsson "Primitive Religion,, 71; Pfister, PWRE XI. 2180; Aynı müellif "Bildopfer,, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens 1300; Heiler "Gebet,, 71; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, I. 92, 619, 644, II, 291; U. Jahn "Die deutschen Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht,, 1884; Arnavudov "Studii,,

¹⁷³ Vámbéry "Das Türkenvolk,, 484.

¹⁷⁴ Scriptor incertus de Leone Bardae ed. J. Bekker, Bonnae 1842, 342, 4.

¹⁷⁵ Theophilaet. Simocat. ed. de Boor s. 260-15-17.

¹⁷⁶ Nicolai Constant. archiep. epistolae, J. -P. Migne Patrologia Graeca CXI. Parisiis 1863 p. 264.

¹⁷⁷ De Groot "Die Hunnen usw." 223.

¹⁷⁸ Vámbéry "Das Türkenvolk" 113.

¹⁷⁹ Vámbéry "Das Türkenvolk" 481 ve devamı.

¹⁸⁰ Scriptor incertus "De Leone Bardae" ed. J. Bekker. Bonnae 1842, s.

bu haberi bir kayıt daha teyideder¹⁸¹. İptidai telâkkiye göre insan kurbanı, kurbanların en değerlisidir. Onun için bu; milli felâket, harb zamanında muharebeden önce veya sonra v. s. gibi ancak olağan-üstü hallerde yapılırdı. Vaktiyle insan kurban etmek pek yaygın bir âdetti¹⁸². Meselâ, eski Yunanlıların nadir olsa da muharebeler ve deniz yolculuklarından önce insan kurban ettikleri bilinmektedir¹⁸³. Germenler harb zamanında insan kurban verirdiler¹⁸⁴. Proto-Bulgarlara akraba olan Kumanlar hakkında Bizans tarihçisi Nikita Akominat şunu tebliğ eder: 1205 yılında Edirne dolaylarında Balduin'e karşı kazanılan zaferden sonra Kaloyan Han en güzel esirleri astırmak suretiyle ilâhlarına kurban etmiştir (bunu hanları boğmak ve hayvanları kan dökmeden öldürmek ile kıyaslayınız)¹⁸⁵. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre, İsa'dan önceki Hunlar da kurban etmesini bilirlerdi¹⁸⁶.

Muharebeden önce yapılan sihirli hareketler

Papa I. Nikolay'ın 35. cevabında bildirildiği veçhile, Proto-Bulgarlar sade muayyen bazı gün ve saatlere riayetle kalmıyarak muharebeye başlamadan önce yemin etmek, oyun oynamak, şarkı söylemek ve birtakım kehanetlerde bulunmak âdetini de tutarlardı¹⁸⁷.

Maalesef 35. cevabın içindekiler yeminlerin mahiyeti ve edenlerin şahsiyeti hakkında hiçbir şey söylemez. Fakat herhalde bunlar bazı dua ve afsunlardan ibaret idi; düşman kuvvetlerini tutmak

¹⁸¹ Bk. İvan Duyçev «Appunti di storia bizantino - bulgara», Studi bizantini e neoellenici vol. IV. Roma 1934, 137 ve devamı.

¹⁸² Thurnwald «Menschenopfer», Eberts Reallexikon VIII. 145 ve devamı.

¹⁸³ Fr. Schwenn «Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern», RG-VV, XV. 3, Griessen 1915; Pfister «Die Religion der Griechen und Römer» 184, umumi olarak kurbanlık insanlara dair orada zikredilen zengin literatüre de bk.

¹⁸⁴ E. Mogk «Die Menschenopfer bei den Germanen», Abhandl. d. K. s. Gesellsch d. Wiss. phil. - hist. Kl. XXVII. 1909, 603; Aynı müellif «Ein Nachwort zu den Menschenopfern bei den Germanen», Arch. für Rel. Wiss. XV. 1912, 422 ve devamı.

¹⁸⁵ Nicetae Choniatae «Historia» rec. J. Bekker, Bonnae 1835, 816, 706-16-707-2. Duyçev op. cit. 138.

¹⁸⁶ De Groot «Die Hunnen usw.» 186.

¹⁸⁷ Responsa etc. 35.

veya kırmak maksadını güdüyordu¹⁸⁸. Bunlar belki de Proto-Bulgar şamanları tarafından yapılıyordu; çünkü afsunculuk veya büyücülük şamanların başlıca vazifelerinden biriydi. 35. cevap muharebeden önceki oyunlar ve şarkıların mahiyeti ve icra edenlerin şahsiyetine dair yine bir şey söylemez. Herhalde muharebeden önce askerî dans ve oyunlar oynamak âdeti birçok milletlerde vardır. Bu oyunların muhariplerin kuvvetini arttırmak gibi bir gayesi mevcuttur¹⁸⁹. Şarkılarda da aynı gaye sezilebilir¹⁹⁰. Oyun ve şarkılarla "vecde,, gelinir, bu da oyuncu ve şarkıcının orendasını bilhassa kuvvetlendirir. 47. cevaba göre Proto-Bulgarlar başka zaman da oyun oynadıkları için bunu Kırkıncı mukaddes günde de oynamalarına izin olup olmadığını sormuşlardır¹⁹¹. Şüphesiz bu oyunların da sihirli bir mânası vardı. Bu yüzden Papa yasak etmiştir. Bunlar belki şaman oyunları idi.

Nihayet 35. cevap Proto-Bulgarların muharebeden önce bunun neticesine dair kehanette bulunmak âdetleri olduğunu da zikreder. Maalesef kaynak bu kehanetin nasıl yapıldığını da bildirmez. Belki de bu Got müverrihi Yordanes'in Hunlar için söylediği şekilde yapılıyordu; birçok Türk halkları gibi, Hunlarda hayvan içleri yahut-umumiyetle kürek kemiği denilen-temizlenmiş kemiklerin çizgileriyle istikbali keşfetmek âdeti vardı¹⁹².

Muharebeden önce Proto-Bulgarların yaptığı sihirli hareketler hakkında Kurum Han'ın İstanbul muhasarası (813) dolayısıyla iki

¹⁸⁸ Chantepie de la Saussaye «Lehrbuch» I. 93; Pfister "Epode,, PWRE Suppl. IV. 323; Samter "Volkskunde,, I. Homer. Berlin 1923, 69; Nilsson "Primitive Religion,, 80.

¹⁸⁹ Pfister "Kultus,, PWRE XI. 2160; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, I. 49, 162; II. 423; Beth "Religion u. Magie,, Leipzig 1927, 171; K. Th. Preuss "Die geistige Kultur der Naturvölker,, 2. Aufl. Berlin 1923, 82; Lévy - Bruhl op. cit 214; Nilsson "Primitive Religion,, 83; Arnavudov "Studii,, 187, 218; Aynı müellif "Oçerki,, 564, 683; Pfister "Die Religion der Griechen und Römer» 203.

¹⁹⁰ Pfister "Kultus,, PWRE XI. 2153; Aynı müellif "Die Religion Gr. und Röm» 203.

¹⁹¹ Responsa etc. 47.

¹⁹² Jordanis "Romana et Getica,, rec. Th. Mommsen. Berolini 1882, 108-20-24. Kıyasla Vambéry "Cultur,, 251; Aynı müellif "Ursprung,, 29; Aynı müellif "Türkenvolk,, 128; Nioradze "Der Schamanismus bei den Sibirischen Völkern,, Stuttgart 1925, 95.

Bizans kaynağı da meraklı tafsilât verir. Bu tafsilât 35. cevabın muhteviyatından tabii ayrılmamaktadır. Tafsilâtı verenlerden biri Bizans kronikçisi Teofanes'tir¹⁹³. Diğeri de yazanı bilinmiyen «Historia de Leone Bardae»,¹⁹⁴ kitabındadır. Bu sonuncusu aynı hâdiseyi biraz daha fazla tafsilâtlı olarak anlattığı gibi, kurban âdetleri ve sihirli hareketleri de anlatır.

Bu iki metin birbirini tamamlamaktadır. Birincisine göre Kurum Han ilkin Altın kapıdaki Vlahern surları önündeki araziye dolaşmış, yanındaki askerlere de göstermiş. Bu hareketin iki mânası olabilir: 35. cevabın ruhuna uygun olarak askerî bir hareket veyahut İstanbul etrafında eksik olsa da bir hâle yaratmak gayesiyle yapılmış sihrî bir dolaşma¹⁹⁵. Kurum Han bununla şehir muhâfızlarının (mânevî) kuvvetini kırmak¹⁹⁶ veya şehrin hâkimiyetini ele almak istemiş olabilir¹⁹⁷.

Kurum'un mızrağını Altın kapıya çakmak arzusunda da, ihtimal, böyle bir mâna vardır. Bu sihirli hareket, galiba, kontagiöz büyü denilen şeye yakındır; yani bir işin ilk kısmında ne yapılırsa o bütün işe de sirayet edip öyle olur. Meselâ tırnak, saç v. s. yahut elbise parçası yakılacak, hattâ, insan izlerine keskin silâhların yüzü çakılacak olursa, ait olduğu kimse bunun neticesi olarak sararıp solmağa başlar ve ölür¹⁹⁸. İşte bunun için Kurum Han mızrağını İstanbul'un en mühim girilecek yerlerinden biri olan Altın kapıya çakacak olursa iptidai düşünce tarzına göre şehrin ayrı ayrı mahalleriyle topyekûnu arasında ve mızrakta

¹⁹³ Theophanis "Chronographia., rec. C. de Boor. Vol. I. Lipsiae 1883, 503 - 5 - 14.

¹⁹⁴ Scriptor incertus "Historia de Leone Bardae., Leonis Grammatici Chronographia ex recogn. J. Bekkeri, Bonnae 1842, 342 - 1 - 15; kıyasla Symeon Magister "De Leone Armenio., , Theophanis Continuatus ex rec. J. Bekkeri, Bonnae 1934, 612, 8.

¹⁹⁵ Bk. Kreis, Bächtold - Stäubli Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Bd. V. 462 ve oradaki literatür.

¹⁹⁶ Aynı yerde.

¹⁹⁷ Aynı yerde. Etrafını dolaşarak yaban malını zaptetmek hakkında keza bk. Arnavudov "Studii., 383, 428 ve oradaki literatür.

¹⁹⁸ Frazer "Der Goldene Zweig., 15, bilhassa 53; R. Andree "Ethnographisch Parallelen und Vergleiche., Neue Folge, Leipzig 1889, 8; Thurnwald "Zauber., , Eberts Reallexikon XIV. 483; Arnavudov "Studii., , 406; "Oçerki., , 547.

bulunan sihirli kuvvete göre¹⁹⁹ mevcut olan iç bağlar dolayısıyla bütün şehir büyülenmiş olacaktı. Anlaşıyor ki, Bizans İmparatoru Leon mızrağın bu sihrî hareketinin mânasını iyi kavradığı için Kurum Han'ın arzusunu reddetmiştir.

Dolaşmasını bitirdikten sonra Kurum Han büyük bir kurban merasimine başlamıştır. Birçok hayvanlardan maada insanları da, ihtimal, Tanrıya kurban etmiştir. Bunu müteakip, herhalde şahsını ve askerlerini bütün kötü tesirlerden korumak ve bu suretle yakın muharebeye daha iyi hazırlanmak için, kendisi ve askeri üzerinde sihrî bir temizlik ameliyesi (lustratio) yapmıştır. Bu maksatla denizde yüzünü ve ayaklarını yıkamış, askerlerine su serpmiştir. Su, bilhassa deniz suyu, birçok milletlerce en iyi temizlik vasıtası telâkki olunur²⁰⁰. Volga Bulgarlarının ahfadı sayılan Çuvaşlar, kurbanlık hayvanı temizlik duasından sonra tirtir titreyinceye kadar suda tutarlar da ondan sonra keserler²⁰¹.

İbrani askerleri muharebeden sonra mukaddes su (Sprengwasser) ile temizlenmek zorunda idiler. Herero kavminde ve Beçuvanlarda yaban kanına bulanmış olan asker pis sayıldığı için üzerine ve silâhına mukaddes su serpilir²⁰². Teofrast meşhur "Karakterler,"inde (XVI) şeytanlardan korunmak için elleri yıkamak, mukaddes su serpmek ve ağza bir defne yaprağı almak gibi batıl itikatları zikreder. Ve sonra ilâve eder: "bu âdet deniz suyu ile dikkatle temizlenen insanlar arasında da bulunabilir,"²⁰³. Araplarda etrafına su serpen insanların şeytanlardan v. s. korunduğu inancı vardır²⁰⁴. Binaenaleyh su serpmek sırf dinî merasimlerde bulunduğu gibi (hıristiyan kilisesinde mukaddes su serpmek ile kıyas ediniz), bazı sihrî hareketlerde devardır²⁰⁵.

¹⁹⁹ Engel'e göre op. cit. 327: wahrscheinlich ein Bulgarisches Zeichen von Eig.

²⁰⁰ J. Scheftelowitz "Die Sündentilgung durch Wasser,, Arch. f. Rel. Wiss. XVII 1914, 353; Pfister "Kultus,, PWRE XI. 2178; E. Samter "Geburt Hochzeit tod,, Leipzig 1911, 158; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Lustration (V. 1465) ve Meer (VI. 67 ve devamı).

²⁰¹ Vámbéry "Das Türkenvolk,, 485.

²⁰² Scheftelowitz op. cit. 383 ve devamı.

²⁰³ Eski zamanlarda deniz suyunun temizleyici mânası için bk. Hom. 11. I. 313. Eurip. "Iph. Thaur,, 1193; E. Samter "Volkskunde im altsprachlichen Unterricht,, I. Homer. Berlin 1923, 52 ve devamı.

²⁰⁴ Scheftelowitz op. cit. 407.

²⁰⁵ Arnavudov "Studii,, 401. Keza bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Weihwasser IX. 286 ve devamı.

Kaynak, Kurum Han'ın denizde bütün bütün yıkanıp yıkanmadığını bildirmiyor. Fakat, mukaddes temizlik için akar suda, bahu-sus nehirde yıkanmak âdetinin²⁰⁶ nekadar genişliğine yayıldığı gözönünde tutulacak olursa Kurum'un denizde yıkanmış veya hiç olmazsa deniz suyu ile gusletmiş olması ihtimali kuvvetleniyor. İnsan kurbanları da yine bu temizlik merasimiyle alâkalı olması ihtimal dahilindedir; çünkü insan kurbanlarının çok defa temizleyici bir mânası vardır²⁰⁷. Muharebeden önce orduyu bir temizlik ameliyesinden geçirmek âdeti başka milletlerde de, meselâ eski Makedonyalılarda²⁰⁸, Romalılarda²⁰⁹ v. s. görülmektedir.

Bundan sonra ordu Kurum Han'ı selâmlamış, odalıkları²¹⁰ önlerinden geçerken başlarını eğerek onu sena etmişler.

Bu selâm ve tâzimlerin de sihirli bir mânası olup olmadığı kesenkes söylenemez. Fakat kadınların Kurum'u sena etmesine muvazi olarak Priskos'un Attilâ hakkında verdiği bir haber işimize yarayabilir²¹¹.

²⁰⁶ Arnavudov "Studii,, 300-379 ve devamı.

²⁰⁷ Bk. Schwenn "Die Menschenopfer,, 26; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, II. 287; Frazer "Der Goldene Zweig,, 817; Nilsson, Arch, f. Rel. Wiss. XVI. 314; Pfister "Menschenopfer,, Die Religionin Geschichte und Gegenwart, Bd. III. 2114; Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Menschenopfer. VI, 156 ve devamı.

²⁰⁸ M. P. Nilsson "Griechische Feste,, Leipzig 1906, 404 ve devamı.

²⁰⁹ Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, (2—423) ve devamı.

²¹⁰ Scriptor incertus'un metninde geçen sözün mânasını kavramak güçtür. Bu, nikâhlı kadın mı, yoksa odalık mı demektir? Zira malûmdur, ki Proto-Bulgarların birden fazla karıları vardı, bk. Responsa etc. 51. Bizanslı müverrih Priskos Attilâ'nın birçok karısı bulunduğunu bildirir, Excerpta de leg. I. 131. Kıyasla Jordanis «Romana et Getica» rec. Th. Mommsen, Berolini 1882, 125-8. İ. Ö. devirde Hunların da poligamik olduklarına şahit vardır: De Groot «Die Hunnen» 2,3,60,81. Kıyasla J. Deguignes «Histoire générale des Hunes, des Turcs etc.» I.1, 16: «Le nombre de leurs femmes n'étoit point fixe ils en prenoient autant qu'ils pouvoient en nourrir, sans avoir aucun égard aux degrés d'alliance ni de parenté qui pouvoient se trouver entre eux. Il n'étoit point extraordinaire de voir un fils épouser les femmes de son père, et un frère celles de son frère». Hazar Hanının 25 karısı ile 60 odalığı bulunduğu dair katî malûmat elimizde vardır, bk. İbn Fadlan, Marquart «Streifzuge» XLII-2. Prokopius'a göre Hun seferlerine kadınlar da iştirak ederdi (Procopii opera ed. Haury. II. p. 498-9.)

²¹¹ Priscus, Excerpta de leg. I. p. 134. Başörtüsünün mânası için bk. Schleier, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VII. 1207 ve devamı.

Yemin merasimleri :

Papa I. Nikolay'ın 67. cevabına göre Proto - Bulgarlarda şöyle bir âdet varmış: bir kimseyi yeminle bir taahhüt altına almak istedikleri vakit ortaya koydukları bir kılıç üzerine yemin ettirirlermiş²¹². Kaynak, yemin edenin kılıcı ne yaptığını söylemez. Bununla beraber, yemin edenin üzerine andığı şeyi çok defa eline aldığı veya ona dokunduğu düşünülecek olursa, Proto-Bulgarlarda da yemin edenin kılıcı elinde tuttuğu veya ona dokunduğunu farzedebiliriz. Bu kılıca dokunmanın mânası, yemin edenin kılıçta mevcut ve yeminini tutmazsa kendisini cezalandıracak olan tabiat-üstü kuvvetle sıkı bir sihirli rabıtaya geçmesidir²¹³. Kılıç üzerine yemin etmek Proto-Bulgarların akrabası olan Avarlarca da malûmdur. Bizans tarihçisi Menandros, Avar Hanı Bayan'ın kendi kılıcı üzerine yemin ettiğini anlatır²¹⁴. Silâh üzerine yemin, çok yaygındır. İptidai kavimlerde bugün bile vardır²¹⁵. 67. cevabın metninden anlaşıldığı üzere kılıca yemin günlük hayatın her halinde kullanılmış. Lâkin (sulh v.s.) muahedeleri aktedileceği sıra başka çeşit bir yemin kullanılmış. Bu yemin şekline dair Omurtag Han zamanında Proto-Bulgarlarla Bizanslılar arasında aktedilmiş olan 30 yıllık sulh muahedesi dolayısıyla bize kadar gelebilen ve pek sarîh olmiyan malûmat vardır. Bu muahedenâme aktedilirken Bizans imparatoru V. Leon (813-820) Bulgar yemin merasimlerini, Bulgarlar da Bizansinkileri yerine getirmişlerdir. Bizans müellifi Diacon Ignati buna dair malûmat verir²¹⁶. Teofanes Continuatus denilen zat dahi aynı hâdiseyi anlatır.²¹⁷ Fakat iki müellif bu aynı hâdiseye dair ayrı merasimler zikretmektedirler.

²¹² Responsa etc. 67.

²¹³ R. Lasch "Der Eid., Stuttgart 1908; Thurnwald "Eid., Eberts Realexikon III. 38; E. Samter "Volkskunde usw., I. Berlin 1923, 31; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch., I. 164; Pfister "Kultus., PWRE XI. 2170: Eid, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens II. 659 ve devamı.

²¹⁴ Menandros, Excerpta de leg. II. 473.

²¹⁵ Lasch "Der Eid., 68 ve devamı.

²¹⁶ Ignatii diaconi "vita Nicephori., Nicephori archiep. Opuscula historica ed. C. de Boor. Lipsiae 1880, 206; kıyasla Genesisios ed. C. Lachmann. Bonnae 1834, 28.

²¹⁷ Theophanes continuatus rec. J. Bekker. Bonnae 1838, 31.

Bu ayrılık neden ileri geliyor?. Buna dair kesenkes bir şey söylenemez²¹⁸.

Fakat, buna rağmen, her iki kaynağın verdiği malûmatın doğruluğundan şüphe etmeğe hakkımız yoktur. Meselâ, yemin sırasında köpek kesmek âdetini Bizans imparatorunun dinsizliğini ortaya atmak için uydurma telâkki edemeyiz. Çünkü bu âdet bilhassa Hunlar²¹⁹ ve Macarlar²²⁰ gibi Türk halklarında, aynı zamanda Moravya Slavlarında²²¹ da vardır. Bundan maada Patrik Nikolay Mistik'in adı bilinmiyen bir şahsa yazdığı 66. mektubunda da köpek keserek aktolunan bir muahededen bahis vardır²²². Binaenaleyh bu âdet gerçekten mevcuttu. Ancak, belki de, bu âdetin diğer milletlerde varlığını bilen Teofanes Continuatus hazzetmediği imparatoru daha ziyade kötölemek maksadiyle Proto-Bulgarlara ait değilmiş gibi gösterdiği meselesi ortaya atılabilir. Fakat, eğer Proto-Bulgarların köpeklerle taptıklarına dair Ohri Başpiskoposu Teofilaktus'un verdiği²²³ katî malûmatı, muahede yemini sırasında çok defa insan veya hayvan kurbanı²²⁴ kesildiğini, Kurum Han'ın İstanbul kapıları önünde birkaç yıl evvel yap-

²¹⁸ Burada aydınlatıcı bazı ihtimalleri gözönünde tutmak icabeder: 1) Zikredilen merasimler muhtelif iki millete ait olabilir, bk. V. N. Zlatarski "Putperest Bulgar yeminleri,, , V. N. Lamaskago sbornik I. Petrograd 1905, 251; Aynı müellif "Bulgar muahede yemini hakkında,, Tarih I. 2, 434; G. N. Katsarov "Putperest Bulgarlarda yemin,, BA dergisi III. (1912) 113; B. von Arnim "Kıral Simeon zamanında köpek kurbanları,, Bilgarski Pregled mecmuası II, 1, 91; V. Grumel "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités,, İBİD XIV-XV. 91. 2) İki hikâye muhtelif merasimli iki ayrı hâdiseye aittir, bk. V. Beşevliyev "Bulgar tarihine dair birkaç not,, Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıl. XXXII. 9, 25. 3) Diacon İgnati köpek kesildiğini bildirmeyi unutmuştur. 4) Teofanes Continuatus Diacon İgnati'nin anlattığı şeyi atlamış, çünkü önem vermemiştir. Fakat İmparator Leon'un hıristiyanlığa karşı nekadar kayıtsız olduğunu göstermek için köpek kestğini yazmıştır. 5) Nihayet şu akla gelebilir: Diacon İgnati'nin ilk metni de köpek kesildiği haberini ihtiva ediyordu, lâkin haploloji veya başkaca bir sebeple metni istinsah eden bu malûmatı eserden çıkarmıştır. Yordan Trifonov'a göre Bizans İmparatoru Leon köpek kesmeğe razı olmamıştır.

²¹⁹ Lasch "Der Eid,, 51.

²²⁰ Aynı yerde.

²²¹ Aynı yerde.

²²² Patrologia Graeca CXI. 263.

²²³ Bk. Köpek faslı.

²²⁴ Lasch "Der Eid,, 13 ve 17.

tığı sihri hareketlerde görüldüğü üzere insan ve hayvan kurbanlarını bilen Bulgarlardan muahede yemini sırasında da böyle bir hareket beklenebileceğini, nihayet andiçme merasiminde kanın mühim bir rol oynadığını ²²⁵ gözönüne alacak olursak, bilmem, ki Teofanes Continuatus'un haber verdiği şeyin doğruluğundan şüphe etmeğe pek hakkımız olur mu?.. Diacon Ignati'nin hikâyesinin doğruluğu ise daha az haklı olarak münakaşa edilebilir. Çünkü bu kaynağın bildirdiği yemin merasimlerinin bir taraftan atla sıkı bir rabıtası bulunduğu meydandadır. Proto-Bulgarlarca atın mukaddes bir hayvan sayıldığını ²²⁶ farzetmek için esaslı sebepler vardır. Öte taraftan bu merasimler hiç değilse dışarıdan, İmparator Ermeni Leon'un dünyacılığını göstermek için uydurulmuş olduklarını zannettirecek pek büyük bir küfürbazlık alâmeti taşımaktadır.

Böylece, Diacon Ignati ile Teofanes Continuatus'un hikâyelerindeki ayrılık neden ileri geldiği meselesi bir tarafa bırakılacak olursa, bu iki kaynak Bulgar muahede yeminleri hakkında değerli malûmat vermektedir. Diacon Ignati'ye göre yemin eden ilkin bir bardak suyu yere dökermiş. Bu hareketin sihri bir mânası olmalıdır. Bu, belki de, yer ruhlarının şerefine bir libatio veya kurbanı temsil eder ²²⁷ veyahut bunun hayvan kurbanlarındaki gibi kutsal bir temizleyici mânası vardır. ²²⁸ Her ne hal ise, bir mayii yere dökmek âdeti Türklere yabancı değildir ²²⁹. Mühim olan nokta, yere dökmenin bardakla yapılmış olmasıdır. Türklerde, Vâmbéry'nin ²³⁰ dediği gibi, bardak dinî merasimlerde mühim bir rol oynadığı için mukaddes ve hattâ Han kudretinin bir alemi sayılıyordu. Bundan sonra yemin eden bir at eğerini tersine çevirir, üç ipi (herhalde üç urgandan örülmüş dizginleri) eline alır, yeşil bir otu yukarı kaldırmış. İlk ikisi atla ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Fakat bunların yemin merasimindeki mânası pek

²²⁵ Lasch "Der Eid., 15.

²²⁶ Bk. At faslı.

²²⁷ Katsarov op. cit. 118. Libatio için bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens VI. 228.

²²⁸ Bk. Muharebeden önce yapılan sihirli hareketler faslı.

²²⁹ Vâmbéry "Cultur., 244; Das Türkenvolk 118, 482; Ursprung 358; Arnavudov. 160.

²³⁰ Das Türkenvolk 30, Ursprung 359.

açık değildir. Bulgar tarihçisi Yordan Trifonov "Bizans-Bulgar muahedelerine dair,, (İBAI XI, 1937, 248) yazdığı bir makalede, yapılan sihrî hareketleri şöylece tefsir eder: "... âkitler sağlam (sic) ip örgüleri gibi birbirinin yakını kalmamalıdır; yeminlerini bozacak olurlarsa kanları bardaktan su boşanırcasına yere aksın, eğerleri sahipsiz ve tersine dönmüş olarak kalsın, ve Tanrı otları kurutarak atlarını yemsiz, alafsız kosun,,. Bu tefsir, mantıki olmakla beraber, herşeyi izah edemez. Otu birçok milletler pek sihrî bir vasita telâkki ederler; çünkü onda toprağın birkısım sihrî kuvveti vardır ²³¹. Ortaçağda ot hukuk sembolü olarak mühim bir rol oynar. Ot, ittifak sembolüdür. İki âkit taraf arasında bir saman çöpünün kırılması mukavele yapılması demektir ²³². Tirol'da bir kimse yalan yere yemin ederse orada otların bitmeyeceğine inanılır. Başka mahallerde yemin bozan kimsenin ayak bastığı yerde otların kuruduğu inancı vardır ²³³. Bütün bunlar otun yeminle olan alâkasını gösterir. Fakat at eğeriyle üç ipin nasıl izah edileceği meselesi gene askıda kalıyor.

Teofanes Continuatus'a göre Bizans imparatoru yeminini takviye etmek için köpek kesmiş. Malûm olduğu üzere ²³⁴, her kurban zaten sihrî bir merasimi gösterir; bu hareket sözünü tutmayacak olursa yemin edenin şahsına teveccüh eder. O itibarla köpek kurbanı ile yemin eden arasında ilkin birleştirici veya daba fazla sihrî bir bağ kurucu bir maksat güdülür; çünkü kesilen köpeğin kanında tabiat-üstü bir kuvvetin gizli olduğuna inanılırdı. Köpek, yukarıda işaret olunduğu üzere, Bulgarlarca mukaddes sayılırdı ²³⁵. Binaenaleyh burada köpek alelâde bir kurban gibi değil, ama bir ilâh gibi kesilmiştir. Başlangıçta köpek kurbanının yalnız sakramental bir mânası vardı. Anlaşıldığına göre, sonradan buna misli yapılacak bir büyü, yani şimdi hayvanın başına gelenler yemin bozan insanın da başına gelsin şeklinde bir mâna verilmiştir.

Köpek kesmenin büyüü mânası, Patrik Nikolay Mistik'in adı

²³¹ Bk. Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens Bd. III, "Gras Haln,,.

²³² Aynı yerde, 1358,

²³³ Aynı yerde, 1116.

²³⁴ Lasch "Der Eid,, 4, 10, 27; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, I. 90, 164; Pfister «Kultus» PWRE XI. 2170 ve devamı.

²³⁵ Bk. Köpek faslı. Ohrili Teofilaktus, acaba, malûmatını Teofanes Continuatus'a veyahut beriki ötekine borçlu olamaz mı?

bilinmiyen bir zata yolladığı 66. mektubunda pek güzel anlatılmıştır. Bu mektupta ezcümle köpek kurbanıyla yapılmış bir muahede de nakledilmiştir²³⁶. Bu mektup hangi muahedeyi anlatıyor ve âkitler kimdir?. Bu, münazaalı bir mesele teşkil ediyor. Von Arnim²³⁷, V. Beşevliyev²³⁸ ve Y. Trifonov'a²³⁹ göre, metnin daha aşağı kısımlarında Bulgarların açıkça zikredilmesi dolayısıyla, muahede (hem de sulh muahedesi) Bulgarlarla Bizanslılar arasında, V. Grumel'e²⁴⁰ göre ise Peçeneklerle Bizanslılar arasında aktedilmiştir. Grumel'in mütaleası şüphesiz akla daha yakındır. Bu, ezcümle, 66. mektubun metninde geçen Yunanca kelimenin "sulh muahedesi,, değil, sadece "muahede,, mânası vermesiyle de kuvdefa lendirilebilir. "Sulh muahedesi,, mefhumu Yunancada çok defa başka bir kelimeyle ifade olunur (bk. Diac. Ignatius "Vita Niceph.,, 206, 29; Theoph. Cont. 31-9, 65-7; Genesisus II. 41; Theoph. 497-18 v. s.). Binaenaleyh, adı geçen mektuptaki iki âkit taraf bir sulh muahedesi değil, başka cinsten bir muahede aktetmişlerdir. Patrik Nikolay Mistik'in 66. mektubundaki malûmat, Bulgarlara ait olsun olmasın, Proto-Bulgar yemin merasimlerine kıymetli bir muvazidir.

Muahede yeminleri M. Ö. Hunlarda da hayvan, at keserek olurdu. Pen-ki adlı Çin eseri Hun-no Hanı ile Han Çhang ve Çang Mung adındaki Çin murahhaslarının yemin şekli hakkında meraklı tafsilât verir: "... Sollte Han oder Hung-nô es wagen, der erste zu sein, der dieser Vertrag bricht, dann soll alles Unheil des Himmels ihn Treffen²⁴¹! Die Nachkommen aller Geschlechter sollen also ausnahmslos diesen Eid halten! Han Tşcang und Tşang Mung bestiegen dann zusammen mit dem Tan-hu und seinen Ministern einen Berg am Osten des Hung-nô-schen Lok-fluses: dort schlachteten sie einen Schimmel; mit einem king-lu-Messer und mit

²³⁶ J.-P. Migne "Patrologia Graeca,, CXI-Nicolai Constantinopolitani Archiepiscopi epistolae-Parisiis 1868, p. 264.

²³⁷ "Kıral Simeon zamanında köpek kurbanları,, , (Bilgarski Pregled) dergisi II. 1, 95.

²³⁸ "Bulgar tarihine dair birkaç not,, içinde (Proto-Bulgar dini hakkında yeni bir kaynak), Sofya Ün. Dil-Tarih Fak. Yıllığı XXXII. 21.

²³⁹ "Bizans-Bulgar muahedeleri meselesi hakkında,, İBAİ XI (1937), 263.

²⁴⁰ "Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités" İBİD p. XIV-XV. 82 ve devamı.

²⁴¹ Avar Hanı Bayan'ın yeminiyle kıyas et.

einem kim-liu-li rührte den Tan-hu den Wein, und den Kopf des Königs von Goat-si den der Tan-hu Lo-şang abgeschlagen hatte, als Trinkgefäß verwendend, tranken sie zusammen den Bluteid,,²⁴².

ÖLÜLERE İBADET

Yeryüzünde ölümlere herhangi bir şekilde ibadet etmesini bilmiyen halk yok gibidir²⁴³. Henüz bedenle ruh arasında bir fark görmiyen ve bedeninin orendalı olduğuna inanan iptidai telâkkiye göre insan ölüm sonrasında yaşamağa devam eder. Cesedi hâlâ orendalıdır, bununla o ölümden sonra da harekette bulunabilir. Ölüm hali ancak daha sonraki hayatın hususi bir şeklidir. "Yaşayan ölü,, hakkındaki bu iptidai inanışta ölümlere karşı orendistik bir ibadet sezilir. Burada doğrudan doğruya birbirine zıt iki noktainazarla karşılaşılıyor. Bir taraftan ölümlerin ruhlarının canlılara karşı fena bir halet besledikleri, onlara fenalık yapmak istedikleri, çok defa bir canlının ölümüne sebep olduklarına inanılırken, öte taraftan onların iyi ruhlar oldukları, insanlara iyilik yaptıkları ve yardım eylediklerine inanılır. Birinci halde canlılar ölünün ruhunu veya kuvvetini zararsız bir şekle sokmağa veya bağlamağa çalışırlar. Korkulu ölü ancak kurbanlar yahut yeminlerle zararsız şekle sokulabilir. Birçok milletler müntehirleri en zararlı ölü sayarlar²⁴⁴. Bu gibi ölümlerin cesetleri hiçbir merasim yapılmadan, hiçbir mezar kitabesi asılmadan ayrı bir yere gömülür veyahut gömülmeden bırakılır²⁴⁵. Anlaşılan, Proto-Bulgarlarda da müntehirleri gömmeden bırakmak ve onlara rahmet için kurban kesmek âdeti varmış. Çünkü Papa I. Nikolay'ın 98. cevabına göre Proto-Bulgarlar "intihar edenler gömülecek ve onlara kurban kesilecek mi?,"²⁴⁶ diye sormuşlardır.

²⁴² De Groot "Die Hunnen,, usw. 223.

²⁴³ Thurnwald "Totenkultus,, , Eberst Reallexikon XIII. 363; Wilke "Lebender Leichnam,, aynı yerde VII. 259; Chantepie de la Saussaye "Lehrbuch,, I. 134; Nioradze "Schamanismus,, 10; Lévy-Bruhl "Das Denken der Naturvölker,, 268; Pfister "Die Religion der Griechen und Römer,, 136; 204; aynı müellif, Blätter zur bayrischen Volkskunde 11, 31 ve Schwäbische Volksbräuche Augsburg 1924, 73; Nilsson «Primitive Religion,, 59 ve devamı.

²⁴⁴ Pfister «Schwäbische Volkskunde» 76; Samter «Homer» 122; R. Hirzel «Der Selbstmord», Arch. f. Rel. Wiss. XI (1908) 75, 243, 417.

²⁴⁵ Hirzel «Der Selbstmord» 264 ve devamı.

²⁴⁶ Responsa etc. 98.

İkinci halde canlılar orendalı eşya veya madde götürerek ölünün kuvvetini muhafazaya, takviyeye, hattâ fazlaştırmaya bakarlar. Birçok milletlerde var olan ölüm vakasında canlıların yüzlerini kana bulamak ve saçlarından bir tutam kesmek suretiyle ölünün kuvvetini arttırmak âdetinde bu noktınazar gizlidir²⁴⁷. Yordanes'e göre Attilâ öldüğü zaman Hunlar yüzlerini kan içinde bırakmışlar, saçlarından birer tutam kesmişler²⁴⁸. Bizans tarihçisi Menandros'a göre Türk Hanı Türksan, babası Silzibul pek yakında öldüğü için, Bizans elçilerinden yüzlerini bıçakla kana bulamalarını rica etmiş olduğunu anlatır²⁴⁹. Bu Türk âdetinin Proto-Bulgarlarda mevcut olup olmadığını bilmiyoruz. Hep aynı maksatla, birçok milletler ölünün cesedini muhafaza etmek için ya mumya yaparlar, ya yüzünün maskesini çıkarırlar veyahut statüsünü yaparlar. Çünkü mezar hayatında insana cesedin çok elzem olduğuna inanırlar²⁵⁰. Ölümlere benzer statüler yapmak âdeti Türkler arasında pek yaygındır. Eski Türkler, Kumanlar, Çuvaşlar ve belki Macarlar'da²⁵¹ v. s. bu vardır. *Taş bebekler* denilen bu statüler ölüyü, ağızda bir bardak, dimdik gösterirler. Kumanlarda adı geçen statüler doğuya müteveccihdir. Son zamanda Bulgarya'da Yenice köyünde (Şumnu vilâyeti) bir höyükte buna benzer statüler bulundu ise de üzerlerinde menşelerini gösterir hiçbir işarete rast-

²⁴⁷ R. Andree «Ethnographische Parallelen und Vergleiche» Stuttgart 1878, 147; Pfister, Blätter zur bayrischen Volkskunde 11, 32; Kultus, PWRE XI. 2182; Samter "Homer,, 132 ve devamı.

²⁴⁸ Jordanis "Romana et Getica,, rec. Th. Mommsen, XLIX. 255.

²⁴⁹ Excerpta de leg. Pars I. 207-12-18. Kıyasla W. Thomsen "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,, MSFou V. (1896) 59.

²⁵⁰ Pfister "Die Religion der Griechen und Römer,, 82; 143; Kıyasla R. Andree "Ethnographische Parallelen und Vergleiche,, Neue Folge. Leipzig 1889, 18 ve devamı.

²⁵¹ H. Vambéry "Das Türkenvolk,, 29; "Der Ursprung der Magyaren,, 29; D. İ. Evarnitskiy "Publiçniya lektzii po arheologii Rossii,, S. -Peterburg 1890, 44; Minns "Scythias and Greeks,, Cambridge 1913, 239; Gy. Mészáros "A Csuvas ösvallás emlékei,, Budapest 1909, 227; B. Munkácsi "A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai,, Ethnographia dergisi VII. 304; N. Th. Katanoff "Ueber die Bestattungs gebräuche bei den Türkstämnen Central- und Ostasiens,, Keleti-Szemle dergisi I (1900) 230; N. Th. Katanoff "O pogrebalnih obrâdah Türkskih plemen s drevnejsih vremen do naših dne,, . İzv. Obšt. Arh. İstor. i Etnogr. pri İmp. Kazanski Univ. XII (1894) 111 ve devamı.

lanmadığı cihetle, bunların Proto-Bulgarlara veya başka bir Türk kavmine ait oldukları kesenkes söylenemez ²⁵².

Proto-Bulgarların defin âdetleri hakkında meraklı kitabi malûmat bize kadar gelebilmiştir. Buna göre Proto-Bulgarlar ölülerini iki şekilde gömerlerdi: "Lorsqu'un homme puissant meurt parmi eux, ils rassemblent les domestiques du défunt et les gens de sa suite, et, après leur avoir fait des recommandations, ils les brûlent avec le mort; ils disent: "Nous les brûlons en ce monde, mais ils ne brûleront pas en l'autre., Ou bien ils creusent un grand caveau où ils descendent le mort; ils y font entrer avec lui sa femme et les gens de sa suite, et ils les y laissent jusqu'à ce qu'ils soient morts., ²⁵³. Al-Bekri'de de hemen hemen aynı malûmat vardır: "Wennem jemand stirbt, so legen sie ihn in eine tiefe Gruft, und lassen mit ihm seine Frau und seine Sklaven hinabsteigen und die bleiben dort bis sie tot sind. Es gibt auch solche unter ihnen, welche mit dem Toten verbrannt werden., ²⁵⁴. Bu Arap haberleri Şi-ki adlı Çin eserinin Hun-no Tan-hu'sunun defin merasimi hakkında verdiği habere pek müşabihdir: "Was seine Bestattung anbelangt, so bekommt er einen Sarg und ein Grabgewölbe, Gold, Silber und Gewänder; aber Grabbäume und Trauergewänder gibt es dabei nicht. Von den Untertanen, die ihm nahestanden, und den bevorzugten Beifrauen folgen ihm in vielen Fällen mehrere zehn oder hundert in den Tod., ²⁵⁵. Ölenle birlikte dul karısını da diri diri gömmek âdeti vaktiyle birçok milletlerde ²⁵⁶: eski Yunanlılar, Germenler, İskitler, Traklar ve Slavlarda ²⁵⁷ vardı. Bugün bu âdet Hindularda hâlâ yaşamaktadır ²⁵⁸. Keza ölenle birlikte yakınları ve uşaklarını da diri diri veyahut

²⁵² Kr. Miyatev "Madara süvarisi,, İBAİ dergisi V. 108 ve devamı.

²⁵³ Marquart "Streifzüge,, 205.

²⁵⁴ Marquart "Streifzüge,, 204. Keza bk. A. A. Kotlârevskiy "O pogrebalnih obıçayah yazıçeskih Slavyan.,, Sbornik otdeleniya russkago yazıka i slovesnosti imp. Akademii nauk t. XLIX. 59 ve devamı.

²⁵⁵ De Groot "Die Hunnen usw.,, 60.

²⁵⁶ Bk. Witwentötung, Eberts Reallexikon der Vorgeschichte. Bd. 14, 440; Grabbeigabe, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. III. 1084; J. Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde Bd. IV. 55, Strassburg 1919; Schwenn "Menschenopfer,, , 62, 173 ve devamı.

²⁵⁷ Kotlârevskiy op. cit. 42 ve devamı.

²⁵⁸ Chantepie de la Saussaye, "Lehrbuch,, II. 46.

son dakikada öldürüp gömmek âdeti de vaktiyle oldukça yaygındı. Bu âdet eski Türkler²⁵⁹, Kumanlar v.s. gibi muhtelif Türk kavimlerinde, eski Yunanlılar ve Slavlarda v.s. vardı. Nihayet uşaklar veya hususi elçilerle ölene hediyeler göndermek âdeti eski Türkler, Kumanlar²⁶⁰ gibi diğer Türk kavimlerinde de mevcuttu. Bizans tarihçisi Menandros, Silzibul öldüğü vakit oğlu Türk Hanı Türksan bir matem gününde dört kişiye öbür dünyaya gidip ölen Silzibul'a bir haber götürmelerini emretmiş olduğunu anlatır²⁶¹. Bu âdet Türklerden başka milletlerde de vardır. Meselâ Herodot, Getlerin her dört yılda bir Tanrıları olan Zalmoksis'e bir elçi göndermek âdetleri olduğunu söyler²⁶². Yukarıdanberi sayılan bütün âdetler açıkça göstermiştir, ki Proto-Bulgarların mezar hayatına dair tasavvurları pek mütekâmilidi. Anlaşıldığına göre, ölünün öteki dünyada yaşadığına ve kadına, uşağa, maiyete v.s. ihtiyacı bulunduğu inanırlardı. Proto-Bulgarların defin âdetleri hakkındaki Arap haberleri henüz arkeolojik buluşlar tarafından teyit edilmiştir.

Papa I. Nikolay'ın yüzüncü cevabına bakılırsa, Proto-Bulgarlar ölünün mezarı üstüne bir höyük dikerlerdi²⁶³. Ölen ne kadar tanınmış bir adamsa, höyük okadar yüksek olurdu. Omurtag Hanın kitabesinden bu anlaşılır²⁶⁴. Yordanes'e göre Attilâ'nın mezarı üstüne de böyle bir höyük dikilmiştir²⁶⁵.

Omurtag Han devrinden, tanınmış bazı şahsiyetlerin hatırasına hürmeten dikilmiş olan bazı mezar taşı kitabeleri bize kadar intikal etmiştir²⁶⁶. Lâkin bu kitabelerin nereye, höyüklere mi, yoksa alelâde mezarlara veya başkaca mahallere mi dikildiği henüz tamamiyle ispat edilmiş değildir.

²⁵⁹ 256. haşiyedeki literatüre bk.

²⁶⁰ Munkâsci "Ethnographia., dergisinde (VII. 309) Jean Sire de Joinville'in "Histoire de Saint Louis Credo et lettre à Louis X sec., (Ed. Paris 1874 272) adlı eserinden Kumanlara dair olan kısmı zikreder.

²⁶¹ Excerpta de leg. I. 207.

²⁶² Herodot, IV. 94. Fr. Pfister, Philologische Wochenschrift Jahrg. 49 (1929) 980.

²⁶³ Responsa etc. 100.

²⁶⁴ V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri., No. 10.

²⁶⁵ Jordanis "Romana et Getica., XLIX. 258.

²⁶⁶ Bk. V. Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri., No. 1-9.

Papa I. Nikolay'ın yüzüncü cevabına göre Proto-Bulgarlarda şöyle bir âdet daha vardı: şehitleri, akraba ve dostlarının isteği üzerine, memleketine getirip gömerlerdi²⁶⁷. Bu haberi, bize kadar gelen mezar kitabeleri de teyidettiği anlaşılıyor. Çünkü bunlardan dört tanesi muharebede şehit düşen yahut Ağababa dolayından pek uzak olan Dnyeper, Tisa nehirlerinde boğulan kimselere aittir; halbuki adı geçen kitabeler Ağababa'da bulunmuşlardır. Şüphesiz, bunların *kenotafi* denilen boş mezarlara veyahut bilhassa görülecek yerlere dikilmiş bir hatıra kabilinden kitabeler olması ihtimali de vardır. Ölüyü vatan toprağına gömmek isteğinin ölümlere ibadetle veya mirasına konmak için şehidin cesedini alıp götürmek şeklindeki Hun âdetiyle²⁶⁸ ilişiği olup olmadığı söylenemez.

E F S A N E L E R

Din mefhumunun zaruri kısımlarından birini efsane teşkil eder. Efsane deyince ilâhlar, şeytanlar, mukaddes varlıklar, kahramanlar ve bazı eşyada, insanlar ve hayvanlarda bulunan orendistik kuvvetlere dair masal ve hurafeler anlaşılır. Bu masal ve hurafeler, onların yaptığı işleri, hareketleri, oluşları bildirirler. Binaenaleyh efsane, dinin, insanın mukaddes kuvvetlerle olan münasebetini masal halinde gösteren parçasıdır. Bu genişlikte anlaşılan efsane, bütün dinlerde vardır. Şüphesiz, bu Proto-Bulgar dininde de eksik değildi. Fakat, maalesef, Proto-Bulgar efsaneleri bize kadar intikal etmemiştir. Şu iki hâdisede, belki, bu efsanelerin izleri görülebilir. Proto-Bulgar hanlarının isim listesinde²⁶⁹ zikredildiğine göre ilk hükümdar olan Avitohol Han 300 sene, halefi olan İrnik Han 150 sene yaşamışlar. Herhalde bu uzun efsanevi hayatın dallı budaklı birçok rivayet ve hikâyelerle süslü olduğu muhakkaktır²⁷⁰. Bozuk

²⁶⁷ Responsa etc. C.

²⁶⁸ De Groot "Die Hunnen", 61; kıyasla J. Deguignes "Histoire générale des Huns, des Turcs etc.", I. 2, 15.

²⁶⁹ İ. Mikkola "Türksko-Bolgarskoe létoçislenie", İzv. Otd. Russk. yaz. i slov. İmp. Akad. Petrograd XVIII (1913) I. 243; V. N. Zlatarski "Tarih", I. I. 353 ve devamı.

²⁷⁰ Von Arnim'e göre "Wer war Avitohol?", (Miletçi dergisi 513) Avitohol mukaddes kitaplarda adı geçen bir şahsiyettir. İrnik'in umumiyetle Attilâ'nın en küçük oğlu Hernac olduğu kabul edilmektedir. Ona dair Priskos'un anlattıkları Excerpta de leg. I. 145, 5 ve devamı.

bir Proto-Bulgar kitabesinde grifon sözü geçer²⁷¹. Ne yazık ki, metinde bu sözün hangi fikirlerin gelişi olarak geçtiği anlaşıl-mamaktadır. Lâkin grifonun, belki de yabancı bir tesirle, Türk mitolojisinde mühim bir rol oynadığı görülmektedir. Bizans mü-verrihi Priskos'a göre Avarlar Okyanus kıyısında bir memlekette yaşayan kalabalık grifonların hücumu ile bu yurdu terkeden mil-letler tarafından eski yurtlarından kovulmuşlardır²⁷². Macaristan'-da Nagy-Szent-Miklôs'ta bulunan Attilâ definesinden vazolarda grifon tasvirleri görülmektedir.

Proto-Bulgarların kendilerine mahsus rivayetleri bulunduğu gibi, diğer Türklerin hepsinde müşterek olan başkaca rivayetleri de bildikleri, kâinatın yaratılışı efsanesini v.s. de tanıdıkları muhak-kaktır. Fakat bütün bunlardan hiçbiri bize intikal etmemiştir.*

---

²⁷¹ Beşevliyev "Eski Bulgar kitabeleri,, No. 13. Keza bk. Greif, Hand-wörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. III. 1129 ve devamı.

²⁷² Bk. K. Meuli "Scythica,, , Hermes dergisi 70 (1935) 155 ve oradaki literatür. Suidae "Lexikon,, ed. A. Adler. Lipsiae 1928 s. v. Avarlar.

* Bu makale Sofya Üniversitesi Dil - Tarih Fakültesi yıllığı'ndan (c. XXXV. 1. (1939), s. 1 - 62) dilimize çevrilmiştir.

